

ДОДАТОК

МЕЗОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЗАХОДУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Додаток містить дані по ключовим мезолітичним пам'яткам басейнів Прип'яті, Верхнього Дніпра, Середньої Десни. Акцент зроблено на пам'ятках південної частини регіону, а саме Українського Полісся, де автор пропрацював чверть століття. Більшість із цих комплексів вже видавалися, але невиправдане зменшення таблиць ілюстрацій змушує їх публікувати ще раз.

КУНДСЬКА КУЛЬТУРА

ЗАМОШНЯ

Стоянка розташована за 2,5 км на північний захід від однойменного села Адамівської сільради Верхньодніпровського району Вітебської обл. республіки Білорусь. Займає край першої надзапавної тераси правого берега р. Західна Двіна висотою 11,5 м над рівнем річки. Відкрита В.П.Ксензовим 1983 р. Досліджувалася ним же у 1983-1985 рр. на площі 732 кв. м. [Ксензов, 1987, с.457; 2006, с.60-63, рис. 62-73].

Простежена така стратиграфія:

1. Оранка – 0-0,3 м.
2. Темний культурний шар з матеріалами XVII-XX ст. – 0,3-0,5 м.
3. Темно-жовтий пісок – 0,5-0,9 м.
4. Світло-жовтий стерильний пісок з 0,9 м.

Мезолітичні знахідки зустрічалися від поверхні до глибини 0,55 м. Більшість мезолітичних кременів залягало у перевідкладеному стані в шарі 2, що містив матеріали пізнього середньовіччя. Невелика кількість кременів походить з верхньої частини шару 3. Отже культурний шар зруйнований середньовічним поселенням та с.Боровка, що нещодавно припинило своє існування.

На стоянці зібрано 7506 кременів. Сировиною слугував темний крейдяний кремій коричневих відтінків, скоріш за все, з родовищ Верхнього Дніпра. Якщо відщепів знайдено 5245 екз., то пластин та їх уламків 992. Значна частина пластин, в тому числі численні мікропластинки, – досконалі сколи з правильним, паралельним ограненням, тонким, вигнутим профілем, що свідчить про відтискну техніку їх отримання. Мікропластинок шириною до 0,5 см 258 екз. Усі вони зламані, несуть сліди використання в якості вкладнів у пазові знаряддя.

Знайдено 73 нуклеуси, у переважній більшості невеликі, дуже спрацьовані. Судячи з кількох

цілих зразків та уламків, провідною формою ядрищ були одно- та двоплощинні призматичні – для правильних відтискних пластинок (рис. 7, 58-62). Знахідка великої, правильної відтискної пластини (рис. 7, 63) демонструє справжню, початкову величину ядрищ на стоянці.

3 970 знарядь із ретушшю 730 виготовлені з пластин, а 240 з відщепів.

Знайдено 31 наконечник стріл на пластинах (рис. 8, 1-17), 23 з яких зламані. Серед наконечників є крупні форми, виготовлені із цілих пластин (рис. 8, 1) та вістря середніх розмірів (рис. 8, 13-17), а також дрібні, з уламків пластин (рис. 8, 2-12, 16). Черешок виготовляли шляхом напівкрутого ретушування зі спинки (рис. 8). Ретуш із черевця могла бути напівкрутою (рис. 8, 2-7, 10, 14-15) або пласкою свідерською (рис. 8, 1, 8, 11, 13, 17). Деякі вістря мають характерні для ранніх кундських вістер шипи біля черешка (рис. 8, 1). Пера наконечників також пригострювали напівкрутою (рис. 8, 2-4, 14) чи пласкою свідерською ретушшю з черевця (рис. 8, 1, 9, 13) або їх комбінацією. Є одне асиметричне вістря з виїмкою біля черешка та підправленим пласкою ретушшю пером (рис. 8, 9). Аналогічні форми відомі з сусідньої стоянки Крумплево та стоянки Пуллі.

За даними автора розкопок, на стоянці Замошня знайдено 366 екз. вкладнів з уламків та перетинів мікропластин. Найбільше (54) вкладнів з крутою дрібною ретушшю по одному краю (рис. 8, 30-63), нанесеною зі спинки або черевця. Більшість цих виробів представлені уламками. У випадку збереження кінців – вони або необроблені, або скошені дрібною ретушшю (рис. 8, 30-39). Знайдені мікропластинки та їх уламки зі скошеними ретушшю кінцями, але не ретушованими довгими краями (рис. 8, 19-29, 46).

Більшість скребачок стоянки Замошня виготовлені на пластинах (86), решта 67 на відщепках. Домінують кінцеві скребачки на правильних пластинах (рис. 7, 1-25, 51-55), в тому числі досить великі екземпляри (рис. 7, 54-55). Більшість із них зламані. Поодинокі вироби мають ретуш уздовж довгого краю (рис. 7, 12, 22, 51). Представлено кілька кінцевих скребачок на крупних широких відщепках з ретушшю по краю (рис. 7, 57), схожих на знайдені на стоянці Пуллі в Естонії (рис. 6, 34).

Виразну серію складають скребачки на відщепках, часом підокруглої форми (рис. 7, 26-

50). Такі невеликі скребачки на відщепках відсутні на ранніх кундських пам'ятках (наприклад, Пуллі), зате масово зустрічаються пізніше, зокрема в бореальному шарі Звейнієкі 2 (рис. 10, 40-48).

Різці (56 екз.) представлені виключно виробами на куті зламаной пластинки (рис. 8, 67-86). Переважна більшість має один кут з різцевим сколом, але зустрінуті різці подвійні, потрійні і навіть такі, що мають різцеві сколи на усіх 4-х кутах (рис. 8, 79-86).

У колекції присутні нечисленні свердларозвертки (рис. 8, 64), ретушери, скобелі, пластини та відщепи з нерегулярною ретушшо.

Своєрідні знаряддя (57 екз.) на масивних уламках пластин, на відщепках та уламках мають круте ретушування і забитість по периметру (рис. 8, 65-66). Характерна морфологія виробів та відсутність аналогій на інших кундських пам'ятках дають підстави припускати, що маємо справу з кресальними кременями з пізньосередньовічного шару.

ПІСОЧНОРІВСЬКА КУЛЬТУРА

ПІСОЧНИЙ РІВ

За 20 км вище по течії р.Десни від м.Новгород-Сіверського на Чернігівщині, між селами Роговка й Пушкарі, ріка близько підходить до правого берегу. Річкові тераси на цій ділянці знищені річкою, а плато правого берега часто виходить безпосередньо до Десни, утворюючи круті урвища висотою до 30-40 м. В урвищах плато, а також в численних ярах і балках, що називаються тут ровами, є виходи крейдяних порід, які містять у великих кількостях конкреції темно-сірого плямистого кременю. Багаті поклади крем'яної сировини, приваблювали у ці місця палеолітичних і мезолітичних мисливців.

Багатошарова пам'ятка Пісочний Рів розташована за 1 км вище по правому берегу р.Десни від с.Роговка, на лівому мисі устя найбільшої в цих місцях балки Пісочний Рів (рис. 17). Мис, на якому розташована пам'ятка, здіймається на 20 м над заплавою Десни й зайнятий городищем юхнівської і роменської археологічних культур. Площа мезолітичної стоянки, в основному, збігається з площею городища й лише в незначній частині виходить у західному напрямку на поле, за межі рову городища. Утім, шурфуванням встановлено, що мезолітичний шар за межами городища не зберігся.

Пам'ятка була відкрита М.Я.Рудинським 1925 р. У 1940, 1945-1947 рр. розкопувалася на площі 200 кв. м. Деснянською експедицією під керівництвом М.В. Воеводського [Воеводский, 1948, 1950; Воеводский, Формозов, 1950, с. 42-54]. Сліди розкопок М.В. Воеводського добре простежуються у східній та північно-західній частинах городища (рис. 17). У 1981-1982 рр. пам'ятка досліджувалася нашою експедицією на площі 100 кв. м, у 2002 р. – на площі 150 кв. м [Залізник, 1986, с.108-124; Залізник, 1984, 2003].

Мезолітичний культурний шар частково постраждав у результаті життєдіяльності мешканців городища. По краю крутого схилу до Десни він був частково зруйнований окопами Другої світової війни. Стратиграфія пам'ятки на непорушених ділянках була відносно однорідною. Слід відзначити лише поступове зменшення потужності культурного шару городища з 0,6 до 0,4 м по мірі віддалення від схилу до Десни. Простежується невеликий ухил шарів до Десни, відповідно до загального ухилу місцевості.

На всіх ділянках спостерігалася наступна стратиграфія (рис. 20, 1). Зверху залягав темний гумусований шар, потужністю від 0,6 м біля краю городища, зверненого до Десни, до 0,4 м – у глибині городища. Цей шар містив культурні залишки часу існування городища й розпадався на три легко помітні, рівні за потужністю (0,15-0,2 м) горизонти: 1) верхній коричнюватий горизонт, що майже не містив культурних залишків; 2) чорний горизонт з рясними юхнівськими та роменськими матеріалами; 3) сірий зольний горизонт із численними юхнівськими матеріалами. Нижче темного гумусованого шару залягав світло-палевий опідзолений супісок потужністю близько 0,4 м, який у середній частині містив мезолітичний культурний шар. Кремій лежав дуже щільно, на глибині 18-20 см нижче верхнього краю супіску. Розсіювання по вертикалі окремих кременів не перевищувало 2-3 см. Палевий супісок підстилався ортштейнами – червоно-коричневими хвилястими прошарками суглинків, що чергувалися з тонкими шарами палевого супіску (рис. 20, 1).

На думку лєнінградського геолога-четвертинника Б.М.Грибченка, мезолітичний шар залягає у середині профілю голоценового ґрунту. Палевий супісок, що містить кремій, є делювієм, який розірвав голоценовий ґрунт і вклинився між власне ґрунтом і підґрунтом з ортштейнами (коричневими шаруватими суглинками). Разом з тим, кремій, на його думку, не перевідкладений.

Типологічний склад нуклеусів стоянки-майстерні

Пісочний Рів за матеріалами розкопок 1981-1982 рр.

Одноплощинні однобічні:

з площиною скошеною	- 48
прямою	- 40
Двоплощинні однобічні зі скошеними площинами	- 18
Двоплощинні з площинами під кутом	- 18
Багатоплощинні безсистемного зняття	- 80
Нуклеоподібні уламки	- 120
УСЬОГО	- 285

У мезолітичному культурному шарі виявлені вироби із кременю й кам'яні відбійники. Фауна не збереглася. Насиченість знахідками окремих квадратів розкопу 1981-1982 рр. була неоднорідною й коливалася від кількох десятків до кількох сотень кременів на квадратний метр (рис. 18). Простежені щільні скупчення кременю діаметром від 0,3 до 0,8 м, що містили по кілька сотень відщепів, уламків, розколотих жовен, нуклеусів. Такі скупчення, як правило, не супроводжувалися підвищеною концентрацією знарядь і, ймовірно, являють собою місця первинної обробки кременю (точки 2).

У розкопі 1981-1982 рр. у плані простежувалися дві великі плями кременю, що досягали декількох метрів діаметром. Описані вище дрібні скупчення відходів первинної обробки кременю входили складовими частинами у великі плями, виявлені в північній і південній частинах розкопу. Остання почасти пошкоджена ямою часів Другої світової війни.

Південна пляма, розкопана повністю, мала підокруглі обриси й площу 5 x 5 м (рис. 18). На її периферії виявлено 3 мезолітичні об'єкти, які являли собою злегка похилі лінзи, впущені із середини палевого шару, пофарбовані мікроскопічними вугликами в сірий колір різної інтенсивності (рис. 18, 20). Лінзи мали неправильно-овальні обриси в плані. При ширині близько 0,5 м, їхня довжина коливалася від 0,8 до 1,8 м, а потужність заповнення – від 0,2 до 0,5 м. У їхньому заповненні зустрічалися винятково мезолітичні матеріали, як правило, у невеликій кількості. Найближчі аналогії такого роду об'єктам досліджені нами на мезолітичних пам'ятках Мураги під Новгород-Сіверським, Рудня і Рудий Острів на Київщині.

Лінза 1 знаходилася північніше південної плями кременю і мала площу 0,6 x 0,8 м, при потужності заповнення 0,3 м. Впущена із середньої частини палевого супіску, містила в невеликій кількості кремін (15 екз.) більшістю обпалений (рис. 18).

Лінза 2, виявлена південніше плями, мала неправильно-овальні обриси 1,15 x 0,55 м і потужність близько 0,2 м. Особливо чітко прослідковується нижня межа заповнення, що сіла на суглинок, який підстилав її. Профіль лінзи злегка нахилений у бік Десни (рис. 18, 20, 2). У заповненні знайдено 10 відщепів, частина яких обпалена, черешковий наконечник стріли на пластині аренсбурзького типу.

Лінза 3, розташована на схід від південної плями (рис. 18, 20, 3), мала в плані неправильно-овальну форму, видовжену з південного сходу на північний захід на 1,8 м, при ширині 0,6 м. Впущена з рівня, що на 10 см нижче верхньої межі палевого супіску, вона врзалася на глибину 0,5 м у верхню пачку коричневих суглинок підгрунтя (рис. 20, 3), різко падаючи з північного сходу на південний захід. У заповненні в невеликій кількості знайдені дрібні відщепи.

Розкопками М.В.Воеводського було отримано близько 5000 кременів, у тому числі 129 із вторинною обробкою. Розкопки 1981-1982 рр. дали близько 25000 кременів, із яких 300 мають вторинну обробку.

Наявність у сусідніх ярах великої кількості конкрецій темно-сірого плямистого кременю зумовило виробничу специфіку Пісочного Рову, як стоянки-майстерні. Цим пояснюється те, що переважна більшість знахідок пам'ятки – відходи первинної обробки: відщепи (найчастіше первинні), уламки. Кремін великий, грубий, не патинований. Лише зрідка зустрічаються кремені з легкою паволокою блакитнуватої патини.

Техніка первинної обробки кременю характеризується незначною роллю пластин у комплексі. Причому, вони, як правило, грубі, досить великі, з неправильним грануванням спинки і скоріше нагадують пластинчасті відщепи. Пластин, їхніх уламків, знарядь на пластинах усього 3,8 % комплексу. Для виготовлення знарядь праці використовувалися головним чином відщепи. Лише 18,6 % знарядь виготовлені на пластинах. Такий низький показник використання пластини в якості

заготовки знаряддя невідомий на інших мезолітичних пам'ятках території України. Разом з тим, мешканцям стоянки була знайома техніка одержання правильних пластин, про що свідчить знахідка в 1961 р. у північно-східній частині розкопу трьох різців і кінцевої скребачки, виготовлених на правильних, довгих пластинах (рис. 130, 1-4), імовірно, знятих з одного нуклеуса. Знахідки в культурному шарі невеликої кількості кварцитових відщепів свідчать про використання і цього матеріалу для виготовлення знарядь праці. З кварциту виготовлене також велике двобічно-оброблене знаряддя у формі диска і асиметричний наконечник з бічною виїмкою, знайдені на Пісочному Рові М.В.Воеводським.

Нуклеуси стоянки-майстерні Пісочний Рів грубі, неправильні, призначені для отримання відщепів, зрідка – коротких, грубих пластин (рис. 130, 22-24). Виразна серія такого роду виробів була отримана в розкопі 1981-1982 рр.

Найбільш виразною серією представлені одноплощинні однобічні нуклеуси, які складають третину всього набору ядрищ. Нуклеуси зі скошеними площинами (рис. 22, 1-4) переважають над прямоплощинними (рис. 22, 6-8). Невеликою кількістю представлені грубі двоплощинні однобічні зі скошеними площинами (рис. 22, 9-11) і двоплощинні з площинами, розташованими під кутом. Половину всіх ядрищ складають нуклеоподібні уламки і багатоплощинні безсистемного зняття. У таблицях ілюстрацій дані найбільш виразні нуклеуси з розкопок 1981-1982 рр. Основна ж маса ядрищ пам'ятки має неправильну форму.

Спеціалізацією пам'ятки як стоянки-майстерні зумовлюється невеликий вміст знарядь у комплексі: вироби з вторинною обробкою і їх уламки складають менше 1,5% усіх кременів. Характерною рисою вторинної обробки кременю є широке застосування крутої ретуші, яка обрубувала край заготовки. У цій техніці виготовлено більшість мікролітів комплексу.

Весь комплекс знарядь закінченої форми, без урахування невиразних уламків, відщепів і пластин з нерегулярною ретушшю, ділиться на три великі групи: скребачки – 47% всіх виробів із вторинною обробкою, різці – 12%. Третя група, що становить 41% усіх знарядь, включає різні типи металюї мисливської зброї, напівфабрикати і відходи їх виробництва (наконечники стріл на пластинах, мікроліти, пластини зі скошеним кінцем і притупленим крутою ретушшю обушком). Враховуючи культуровизначальну роль цієї групи виробів, в ілюстративній частині вони подані повністю, включаючи всі відомі знаряддя Пісочного

Рову за всі роки розкопок (рис. 24-26). На рис. 28 зображені всі різці пам'ятки, які мають більш-менш певну форму. Що ж стосується скребачок стоянки, то вони настільки численні, що на рис. 27 показана лише частина цих знарядь, яка відображає типологічний склад усього комплексу скребачок Пісочного Рову. Типологічний склад оснащення металюї зброї Пісочного Рову вельми розмаїтий. Загальною рисою цих виробів є застосування крутої ретуші при їх виготовленні і асиметричність більшості мікролітів. Наявність так званих псевдомікрорізцевих сколів на кінцях вістер (рис. 29, 12-14), а також власне псевдомікрорізців (рис. 25, 15-21), свідчить про застосування контрударної ретуші при виготовленні мікролітів Пісочного Рову.

З розкопок 1981-1982 рр. отримано 4 черешкові наконечники стріл аренсбурзького типу на грубих пластинах (рис. 24, 1-4). Черешки цих виробів оформлені крутою ретушшю, без застосування плаского свідерського підтесування черевця. Один наконечник має скошене крутою ретушшю вістря (рис. 24, 2). Знайдений також незакінчений аналогічний наконечник: груба пластинка з двома виїмками в районі голівки, де повинен бути черешок (рис. 24, 5).

Асиметричні наконечники з бічною виїмкою, відомі в Україні під назвою пісочнорівських, а в Росії – алтинівських, складають близько 12% оснащення металюї озброєння (рис. 24, 7-22). Виготовлені вони на відщепі і неправильних пластинах за допомогою крутого ретушування одного довгого краю і виїмки на іншому краю, що оформляє черешок. З 17 виробів цього типу лише 3 мають опуклий довгий край (рис. 24, 12, 15, 20), решта – прямий (рис. 24, 9-11, 16-19). Знайдено уламок великого виробу, який формою і технікою виготовлення нагадує асиметричні наконечники з бічною виїмкою, однак відрізняється від них великими розмірами і використанням у якості заготовки великої пластини (рис. 24, 9). Звертає на себе увагу наявність перехідних форм між аренсбурзькими черешковими наконечниками і асиметричними наконечниками з бічною виїмкою (рис. 24, 6), що свідчить про походження останніх від аренсбурзьких асиметричних наконечників стріл на пластинах.

Одним із найчисленніших типів мікролітів Пісочного Рову є грубі, асиметричні, високі трапеції зі скошеною основою (рис. 24, 23-49), які складають 20% усього оснащення металюї озброєння пам'ятки. Ймовірно, цей

тип мікролітів генетично пов'язаний своїм походженням з асиметричними наконечниками з бічною виїмкою, оскільки є численні вироби, що займають морфологічно проміжне місце між пісочнорівськими вістрями і асиметричними трапеціями зі скошеною основою (рис. 24, 22, 26). Разом з тим, форма останніх вельми нестійка, і на іншому кінці їх типологічного ряду є знаряддя, які формою навіть не нагадують асиметричні наконечники, а є класичними високими трапеціями (рис. 24, 39-40, 49).

До виразної серії асиметричних високих трапецій зі скошеною основою типологічно примикають, імовірно, генетично з ними пов'язані симетричні високі трапеції (рис. 24, 50-57) і асиметричні трикутники (рис. 25, 1-14). Останні мало відрізняються від високих трапецій. У них сторони, що ретушуються, зникають на вершині і, таким чином, зникає верхня основа високої трапеції. Трикутників менше ніж високих асиметричних трапецій зі скошеною основою у 2 рази, а симетричних трапецій – у 3 рази.

20 % групи оснащення метального озброєння складають грубі пластини і відщепи з кінцем, тупо скошеним крутою ретушшю (рис. 25, 28-48, 26, 1-7). Імовірно, частина цих виробів є незакінченими мікролітами або наконечниками, інша могла виконувати функції ножа.

Такою ж кількістю, як і пластини зі скошеним кінцем, представлені пластини (досить великі), рідше – пластинчасті відщепи, один довгий край яких обрубаний грубою, крутою, притуплюючою ретушшю (рис. 26, 8-37). Між цими серіями є перехідні типи (рис. 26, 7, 9). У колекції представлено два різновиди описаних ножів з обушком: із прямою спинкою (рис. 26, 8-25) і опуклою (рис. 26, 26-37). Останні мають форму крупних, грубих асиметричних сегментів, що нагадують вироби типу “федермессер”. Частина сегментоподібних виробів має ретуш лише на тій частині обушка, яка примикає до леза (рис. 26, 26, 31). Трасолог Г.В.Сапожнікова визначила функцію деяких із цих знарядь – ножі по м'ясу.

Скребачки є найчисленнішою категорією знарядь колекції Пісочного Рову й становлять 47 % виробів із вторинною обробкою (рис. 27). 62 % усіх скребачок становлять кінцеві на грубих пластинчастих відщепах (рис. 27, 7-32). У 3,5 рази менше кінцевих на пластинах, як правило, досить грубих, з неправильним ограненням (рис. 27, 1-6). 5 % скребачок – подвійні (рис. 27, 17, 21), 2,5%

– підокруглі (рис. 27, 35). Останні не утворюють стійкої серії в колекції Пісочного Рову, частково межуючи з подвійними. Біля 8 % скребачок становлять вироби неправильної форми на відщепах (рис. 27, 31) і невизначені уламки скребачок.

Колекція різців відзначається невиразністю й нечисленністю. Усього розкопками 1981-1982 рр. добуто 40 різців, що становить 12 % усіх знарядь. Таким чином, різців у 4 рази менше, ніж скребачок. Стійку серію складають лише бічні виїмчасто-ретушні різці на відщепах неправильної форми (рис. 28, 5-13, 25-27). Чисельно поступаються їм грубі, недосконалі кутові різці на аморфних відщепах (рис. 28, 16-19, 22-24). Одиначні серединні різці на відщепах (рис. 28, 14, 15). Два кутових різці (рис. 28, 3, 4) та один бічний подвійний (рис. 28, 2) виготовлені на правильних, відтискових пластинах. Техніка їх отримання принципово відрізняється від властивої для стоянки технології грубого відщепа.

Знайдена груба сокира на відщепі з лезом, оформленим поперечним сколом (рис. 28, 20).

Привертає увагу знахідка в мезолітичному культурному шарі пам'ятки уламка крем'яної конкреції з прокресленим гострим інструментом на кірці грубим сітчастим орнаментом, що обрисами нагадує антропоморфну фігуру (рис. 28, 21). Можливо, певні аналогії цьому зображенню, як за технікою виконання, так і за мотивами, варто шукати серед гравіювань на кірці крем'яних виробів верхньопалеолітичної стоянки Хотилево на Верхній Десні [Заверняєв, 1981, с.141-158].

Дослідження 2002 р.

Розкоп 2002 р. площею 150 кв. м був прирізаний до північного і західного краю розкопу 1982 р. (рис. 19) [Залізняк, 2003]. Спочатку було розбито сітку розкопу 1 x 1 м, а потім поквдратно знімалися верхні, гумусовані шари городища, що містили багаті матеріали роменської і юхнівської культур та нечисленні перевідкладені кремені. Заглиблені об'єкти часів функціонування городища (житла, ями) розбиралися окремо. Після виходу на поверхню лесоподібного супіску розбирався мезолітичний шар. В основному розкопі досліджено рештки трохи заглибленої в землю конструкції юхнівської культури (споруда 1), дві землянки роменської культури (споруди 2 і 3), сім округлих у плані юхнівських господарських ям та один мезолітичний об'єкт (лінза 4) (рис. 17, 19).

Стратиграфія. Гумусований майже до чорного кольору верхній шар часів

функціонування городища складався з трьох видимих оком прошарків (рис. 21) приблизно однакової товщини – 15-20 см.: 1) темний, з коричневим відтінком орний горизонт, в якому містилися дрібні уламки кераміки, потрощені плугом; 2) майже чорний шар з численними роменськими та юхнівськими матеріалами; 3) сірий, попелястий шар з матеріалами юхнівської культури. Нижче лежав шар лесового супіску потужністю близько 0,4 м, який підстилався шаруватими коричневими суглинками [Зализняк, 1986, с.110; 2003, с. 6-7].

Мезолітичний кремій тяжів до середньої частини лесового супіску. На площі стоянки кремій поширений нерівномірно, часом утворюючи щільні скупчення відходів первинної обробки (рис. 19). З 150 кв. м розкопані у 2002 р. площі стоянки отримано 7800 кременів. Цілих і фрагментованих виробів з ретушшю усього 160, отже, пам'ятку слід класифікувати як стоянку-майстерню з обробки кременю. Фауністичні рештки доби мезоліту не збереглися (табл.).

Лінза 4. У західній частині розкопу в шарі лесоподібного супіску, що містить мезолітичний шар, виявлено об'єкт (рис. 19), аналогічний трьом мезолітичним вогнищам (лінзи 1, 2, 3) з розкопок 1982 р. [Зализняк, 1986, с.110-113; 2003, с. 6-7]. У плані він нагадував темну пляму у формі півмісяця 1,7 x 0,8 м. У розрізах візуально простежено, що лінза впущена з рівня мезолітичного шару на 0,5 м у материк, сягаючи нижнім краєм коричневої глини, що підстилає лесовий супісок. Як і лінзи розкопок 1982 р., об'єкт мав дещо серпасту в плані форму з помітним у профіль нахилом в бік увігнутого краю серпа. Заповнення лінзи 4 являло собою лесовий супісок, забарвлений сажею в сірий, місцями майже чорний колір.

На відміну від трьох лінз 1982 р., в яких знайдено небагато кременів, в об'єкті 2002 р. виявлена значна кількість знахідок, переважно відходів первинної обробки кременю (відщепи, лусочки, уламки тощо). Крім того, в заповненні лінзи знайдено нуклеус, три скребачки, вістря, три відщепи з ретушшю. За поодинокими

винятками, кремені з лінзи 4 не мають слідів дії вогню. Вуглисте заповнення лінзи 4 містило типові для мезолітичного шару виробу, а її стратиграфія свідчить, що вона не була впущена з вищих горизонтів пам'ятки.

Подібні серпасті лінзи з певним нахилом у профілях і заповненням, що містить попіл, сажу, дрібні вуглики, кремені відомі з інших мезолітичних стоянок Полісся: Рудий Острів на Київщині [Зализняк, 1991, с. 116-118], Мураги під Новгород-Сіверським. Не виключено, що похилені лінзи з продуктами горіння були ямами, куди згрібався попіл із вогнищ, що горіли в житлах чи біля них.

За аналізом C^{14} зразків чорного заповнення лінзи отримано дату:

Ki-8298 7620±120 В.Р.

1d 6595 – 6380 ВС

2d 6700 – 6215 ВС

Ця дата припадає на початок Атлантикуму за некаліброваною шкалою, Стоянка виявилася молодшою за досліджену під Новгород-Сіверським у 1981 р. стоянку Мураги (7860±100 В.Р. Ki-3037), матеріали якої морфологічно значно пізніші і являють собою завершальний етап розвитку культури Пісочний Рів на Десні [Зализняк, 1991, с.47-51]. Не узгоджується вона і з новим радіокарбонним датуванням тією ж лабораторією стоянки В'язівок 4а під Лубнами. Її крем'яний інвентар виглядає значно розвиненішим, а отже є більш пізнім, порівняно з пісочнорівським. Однак 6 радіокарбонних дат в межах 10000-9300 В.Р. дозволили віднести стоянку В'язівок 4а до Пребореалу [Гавриленко, 2000, с.82,83], тобто визнати її на 2000 років давнішою за дату, отриману для значно архаїчнішого комплексу Пісочний Рів. Більшість типологічно близьких до нього комплексів ієневської культури Верхньої Волги (Ладижино 3, Єловка 2, Беліво бв, 4а, Брагино та ін.) датуються за C^{14} значно раніше, а саме – від середини Пребореалу до середини Бореалу. Викладене дає підстави сумніватися в достовірності отриманої дати.

Таблиця.

Кількісні показники знахідок з розкопів стоянки Пісочний Рів

Рік розкопок	Кількість кременів	Кількість знарядь	Площа розкопу, (кв. м)
1940, 1945-1947	5000	129	200
1981-1982	25000	283	100
2002	7800	160	150
УСЬОГО	37800	572	450

Судячи з великої кількості первинних відщепів, цілих конкрецій та їх уламків, стоянка була місцем інтенсивної первинної обробки кременю, поряд з його родовищем. Відслонення шарів крейди з великою кількістю конкрецій кременю знаходяться у найближчих до городища ярах.

Матеріали з розкопок 2002 р. в цілому подібні раніше знайденим (рис. 29). Домінувала техніка твердого відбійника. Нуклеуси великі, грубі – для нерегулярних пластин та відщепів. Переважають одноплощинні, однобічні з кіркою на тильному боці (рис. 29, 33-34). Грубі, досить великі пластини з нерегулярним грануванням спинки становлять лише 7,8 % виробів від 7800 кременів, знайдених на стоянці. Переважна більшість знарядь з ретушшю зроблена з відщепів і лише 14 % – з пластин.

Вироби з ретушшю (160 екз.) та їх уламки становлять 2% усіх кременів. Дві третини з них (94 екз.) скребачки (рис. 29, 15-17, 21-31). Домінують (75 %) кінцеві скребачки на пластинчастих відщепках та відщепках (рис. 29, 21-29). Досить виразною серією з 15 екз. представлені кінцеві на грубих пластинах та їх уламках (рис. 29, 15-17). Знайдені поодинокі підокруглі (рис. 29, 30), подвійні кінцеві (рис. 29, 31) скребачки неправильної форми на відщепках.

Невеликою, але виразною серією з 16 екз. представлені різці – бічні ретушні (рис. 29, 18-20), на кутах зламанних сколів, атипові серединні. Більшість виготовлена з масивних відщепів та уламків пластин.

Найбільш показовими виробами комплексу є специфічні пісочнорівські мікроліти, яких 2002 р. знайдено разом з уламками 40 (рис. 29, 1-14). Вони великі, грубі, асиметричні, оброблені вздовж країв крутою ретушшю. Серед них два грубі черешкові вістря стріл красносільського типу, три чверті периметру яких оброблені крутою, обрубуючою ретушшю (рис. 29, 1-2). Також знайдено два цілих і один уламок асиметричних пісочнорівських вістер (рис. 29, 4-6), шість високих асиметричних трапецій (рис. 29, 3, 8), п'ять симетричних трапецій (рис. 29, 9-10), п'ять вістер, які виготовлялися шляхом зрізання крутою ретушшю під кутом 45° відбивного горбка пластинчастого відщепу (рис. 29, 11-14). Знайдено мікроліт сегментоподібної форми (рис. 29, 7), а також три уламки і один цілий ніж з обухом (рис. 29, 32), 16 уламків мікролітів. Частина вістер має на кінчику сліди мікрорізцевого сколу (рис. 29, 13-14), що свідчить про застосування техніки псевдомікрорізця при їх виготовленні.

Знайдена сокира з перехватом, виготовлена з масивного кварцитового відщепу трапецієподібної форми (рис. 30).

ГРИДАСОВО

Стоянка відкрита й розкопана у 1982 р. за 1 км північніше від с. Рогівка Новгород-Сіверського району Чернігівської області, за 300 м вниз за течією р. Десни від поселення Пісочний Рів. Розташована на краю лесового урвища, порізаного молодими ярами корінного правого берега ріки, що піднімається над заплавою на 30 м [Залізник, 1991, с.45-46].

Більша частина пам'ятки знищена ерозійними процесами. Верхня частина геологічних нашарувань стоянки змита в давнину. Однак невеликі ділянки збереженої стратиграфії свідчать, що вона аналогічна нашаруванням розташованої поруч стоянки Пісочний Рів. Під гумусованим ґрунтом темно-сірого кольору (потужність 25 см) залягав 30-сантиметровий шар палевого супинку, що підстилався коричневими шаруватими супинками. Мезолітичний кремій залягав у середній частині палевого шару.

На стоянці Гридасово досліджено три однокультурні і, судячи зі стратиграфії, синхронні, але ізольовані один від одного скупчення кременю. Перше скупчення дало 850 відщепів, 55 пластин, 8 одноплощинних грубих нуклеусів і 15 великих уламків кременю. Судячи з типологічного складу крем'яного комплексу, це майстерня з первинної обробки кременю. За декілька метрів на північний схід знайдені залишки аналогічної майстерні.

За 4 м на північ від майстерень на площі 6 кв. м збереглися залишки культурного шару стоянки. У процесі розкопок тут знайдено 1418 кременів, 69 із яких – вироби з ретушшю, що становить 4 % усіх знайдених тут кременів. На стоянці обробляли місцевий деснянський кремій, відслонення якого є в сусідніх ярах. Вироби великі, дуже грубі. Пластин (в основному грубих, з неправильним грануванням) і знарядь на пластинах – 6 % комплексу. Знайдено сім нуклеусів, серед яких переважають одноплощинні однобічні (рис. 31, 31-32). Серед заготовок знарядь переважають грубі відщепи.

Привертає увагу, що більшість знарядь – оснащення метального озброєння (мікроліти та їхні уламки). Найбільш численні (13 екз.) – грубі пластини та відщепи зі скошеним кінцем (рис. 31, 9-16). Кількісно поступаються їм (8 екз.) асиметричні високі трапеції та їхні уламки (рис. 31, 3-8). Знайдено два асиметричні наконечники з бічною виїмкою, відомі як

пісочнорівські вістря (рис. 31, 1-2). У колекції Гридасово є сегментоподібні вістря з обушком (рис. 31, 20), вісім уламків мікролітів (рис. 31, 19), п'ять псевдомікрорізцевих сколів з кінців вістрей (рис. 31, 21-22), що свідчить про застосування контрударної техніки для виготовлення останніх.

Знайдено шість кінцевих скребачок на відщеплах (рис. 31, 25-26) і три скребачки на пластинах неправильної форми (рис. 31, 23-24, 27). Із чотирьох різців три бічні виїмчасто-ретушні на відщеплах (рис. 31 28-29) і один кутовий (рис. 31, 30). Крім того, у колекції є 20 відщепів з ретушшою й уламки знарядь, 92 пластини та їхні уламки, 1257 відщепів і уламків кременю.

СТУДЕНОК

Стоянка розташована за 400 м на південний схід від понтонної переправи через р. Вить дороги від південної околиці м.Новгород-Сіверський до с. Остроушки Шосткинського району Сумської області, біля пам'ятника розстріляним фашистами мешканцям с. Білоусове. На краю піщаної борової тераси лівого берега р. Десни, на 4-5-метровому узвишші над старицею Десни –озером Студенок, було закладено розкоп площею 170 кв. м [Зализняк, 1986, с.124-131; 1998, с.148].

На розкопі спостерігалася концентрація кременю уздовж краю тераси. При віддаленні від краю вглиб тераси кількість кременів зменшувалася. Стоянка Студенок займає край бокової ділянки тераси 40-50 м завдовжки та 10-15 м завширшки. Наявність підйомного матеріалу зі схилу тераси в районі пам'ятки свідчить про часткову руйнацію стоянки ерозійними процесами.

Мезолітичний кремій залягав у верхньому шарі жовто-бурого піску підгрунтя, яке має у районі стоянки потужність близько 0,45 м (рис. 32, 1). У невеликій кількості кремій зустрічається в гумусовому темно-сірому ґрунтовому піску, який перекриває підгрунтя шаром потужністю 20 см. Ґрунт перекривається нещодавно навіяним вітром шаром піску потужність якого коливається у межах розкопу від 3 до 20 см (рис. 32, 1).

Колекція кременю нараховує 15516 екземплярів (табл. 1). Виробів із вторинною обробкою, не враховуючи уламків, – 386, що складає близько 2,5% усіх кременів. Показник пластинчастості дуже низький, пластини, їх уламки, знаряддя на пластинах складають лише 3,3% від загалу знахідок. 85% виробів із вторинною обробкою виготовлено на відщеплах. Переважна більшість кременів – відщепи

випадкової форми, більшість яких зберігають кірку на спинці.

Втім, не можна говорити що мешканцям стоянки взагалі була невідома техніка отримання правильних мікропластинок. Знайдено декілька таких пластинок, виготовлених із високоякісного темно-сірого кременю.

Нуклеуси стоянки Студенок вирізняються амфорністю, нестійкістю типів, як правило, розраховані на отримання відщепів. Так, дві третини усіх нуклеусів – це нуклевидні уламки та амфорні нуклеуси з безсистемним зняттям. Відносно стійку серію складають лише грубі одноплощинні ядрища з прямою або ледь скошеною площиною (рис. 33, 9). Поодинокими екземплярами представлені двоплощинні нуклеуси для пластин (рис. 33, 10).

Усі мікроліти та переважна більшість наконечників стріл виконані доволі недбало, у техніці крутого ретушування. Серед мікролітів переважають високі асиметричні трапеції зі скосом нижньої основи (рис. 34, 1-44). Одиначним екземпляром представлений асиметричний наконечник із бічною виїмкою пісочнорівського типу (рис. 34, 45). Знайдено 3 пластинчасті відщепи зі скошеним крутою ретушшою кінцем (рис. 34, 46-48), 2 мікропластинки з притупленим краєм (рис. 34, 58-59), уламки 2-х високих трикутників (рис. 34, 44), які не відрізняються принципово від високих трапецій. Серед асиметричних трапецій зустрічаються екземпляри наближені до симетричних (рис. 34, 25-33). Знайдено 7 черешкових наконечників стріл на пластинах з крутою ретушшою черешка по периметру (рис. 34, 49, 51, 57) та 2 наконечники підтесаних пласкою ретушшою черешка та вістря з черевця (рис. 34, 50, 54). Наконечники мають доволі пізній вигляд. Здебільше їх можна віднести до постаркрасносільських форм (рис. 34, 49, 51), хоча зрідка зустрічаються вироби, які виготовлені у постевідерських традиціях (рис. 34, 50, 54).

Майже половину виробів із вторинною обробкою складають скребачки, здебільше виготовлені на відщеплах, які зберегли кірку на спинці. Скребачки неправильної форми на відщеплах складають 63% від їх загальної кількості (рис. 35, 10-26), 23% – кінцеві на відщеплах (рис. 35, 2-6), 11% – підокруглі (рис. 35, 7-9), 3% – кінцеві на неправильних пластинах (рис. 35, 1).

Різці, що складають близько 18% комплексу знарядь, виготовлялися переважно на відщеплах випадкових форм, доволі грубо і недбало. Найбільш стійку серію дають бічні виїмчасто-

Табл. І. Крем'яний інвентар стоянок Попове озеро /1/, Мураги /2/, Студенок /3/

<i>Назви виробів</i>	<i>Пам'ятки</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Нуклеуси одноплощинні	однобічні	21	10	17
	підпризматичні	3	5	11
двоплощинні	однобічні	2	4	4
	підпризматичні	2		4
багатоплощинні		13	10	25
нуклеоподібні уламки		82	33	93
Пластинки та їхні уламки		498	350	624
Відщепи та уламки кременю		14502	10663	13240
<i>Вироби із вторинною обробкою</i>				
Трапезії високі	асиметричні	38	31	29
	симетричні	4	9	6
Трикутники		2	2	1
Асиметричні наконечники пісочнорівські		1		1
Черешкові наконечники стріл		9	2	6
Пластинки та відщепи зі скошеним кінцем		3	3	5
Пластинки з притупленим краєм		2		
Скребачки кінцеві на грубих пластинках		6	6	5
	на відщеплах	41	46	35
	підокруглі на відщеплах	20	6	9
	неправильної форми на відщеплах	115	50	96
Різці бічні на відщеплах		27	34	55
	кутові	22	33	25
	серединні	17	6	17
відщепи з атиповими різцевими сколами		12	17	25
Двобічнооброблені тесла		8	5	5
Листоподібні вістря дротиків		1		2
Уламки двобічно оброблених знарядь		27	9	16
Свердла-развертки		3	13	10
Пластини з ретушшю		9	15	6
Відщепи з ретушшю		20	26	28
Невизначені уламки знарядь		40	30	50
Усього,		15520	11418	14453
у тому числі із вторинною обробкою		427	343	432

ретушовані різці (рис. 35, 27-31). Меншою кількістю представлені грубі серединні на відщеплах (рис. 35, 32-34) та кутові (рис. 35, 35-36). Є декілька виробів з нетиповими різцевими сколами. Привертає увагу серія грубих двобічно-оброблених знарядь, більшість яких представлена уламками (рис. 33, 1-8). Серед них один грубий листоподібний наконечник дротика (рис. 33, 7). Всі інші – макролітичні деревообробні знаряддя (рис. 33, 1-6, 8), більшість яких, враховуючи асиметричне лезо, вірогідніше були теслами.

У розкопі стоянки Студенок знайдено 518 фрагментів неолітичної кераміки. Кераміка на площі стоянки розташовувалася нерівномірно і була сконцентрована переважно у південно-східній частині розкопу, натомість у північно-західній частині розкопу, була відсутня взагалі. Весь керамічний комплекс стоянки Студенок

розпадається на три групи. Найчисленніша група представлена фрагментами тонкостінної кераміки з домішкою піску та орнаментом у вигляді наколів ромбічної форми, котрі наносилися загостреною паличкою або паличкою оповитою шнуром і суцільно вкривали поверхню посудини. Дуже нечисленні фрагменти товстостінної кераміки з рослинною домішкою та гребінцевим орнаментом, що мають аналоги у матеріалах II етапу дніпро-донецької культури Київщини, за Д.Я.Телегіним. У стратиграфічних умовах, подібних до умов залягання неолітичної кераміки з ямковим і гребінцевим орнаментом, у тому ж таки південно-східному куті розкопу, знайдено фрагменти товстостінних посудин із домішкою піску у глині та орнаментом у вигляді паралельних смуг з відступаючих наколів прямокутного штампу. Особливості цієї кераміки

дозволяють датувати її другою половиною III тис. до н.е. та віднести до культури кулястих амфор. Виразна колекція такої кераміки зі Студенка фіксує східну межу проникнення цього яскравого культурного явища, формування якого пов'язують із Центральною Європою.

Неолітичний керамічний комплекс стоянки Студенок, на думку В.І.Непріної, однорідний, датується пізнім неолітом і не пов'язаний із головною масою крем'яних знахідок, архаїчний вигляд яких не дозволяє віднести їх до пізнього неоліту.

Разом з керамікою у верхньому прошарку ґрунту знайдено уламок орнаментованого човника, виготовленого з талькового сланцю (рис. 3, 11).

Стратиграфічні умови залягання кераміки відмінні від умов залягання кременю. Кераміка та кремій, котрі було знайдено у південно-східному куті розкопу, нанесені на графік, який демонструє розподілення їх за глибиною. Переважна більшість кераміки залягала в гумусі та верхній частині підґрунтя, не глибше 5 см від нижнього рівня гумусу. Кремій залягав в цілому нижче, головним чином, на глибині 10-15 см від нижчого рівня гумусового шару [Зализняк, 1986, с.131].

Отже, є підстави стверджувати, що основна маса кременю не пов'язана з неолітичним комплексом кераміки і належить до давнішого часу. Непрямим доказом цього є той факт, що цілковито аналогічний суміжний кремійний комплекс Попове Озеро [Зализняк, 1983] не дав жодного фрагменту неолітичної кераміки.

МУРАГИ

Стоянка розташована на краю п'ятиметрової борової тераси лівого берега р. Десни, проти південної околиці м. Новгород-Сіверський, на березі затоки р. Вить, що носить назву Попове Озеро. [Зализняк, 1991, с.47-51, 151-152]. У 1981 р. на краю піщаної тераси закладена зачистка довжиною 9 м, до якої прирізаний розкоп площею 18 кв. м.

Мезолітичний кремій залягав у верхній частині піщаного жовто-бурого підґрунтя і, меншою мірою, у перекриваючому темно-сірому гумусованому піску потужністю 20 см (рис. 32, 2). Вище гумусу лежав чорний 10-сантиметровий шар, що містив деревне вугілля й культурні залишки XVII-XVIII ст. Зверху вся площа стоянки в районі розкопу перекрита 20 см піску, нав'язаного вітром у пізніші часи. У гумусі й верхній частині підґрунтя зустрічалися фрагменти ранньослов'янської кераміки й окремі уламки

посудин пізнього етапу неоліту ямково-гребінцевої кераміки. Кремій у розкопі концентрувався ближче до краю тераси. Переважна більшість кременю, імовірно, не пов'язана зі знайденою тут пізньонеолітичною керамікою, що залягала вище основної маси кременю. Крім кременю в культурному шарі стоянки Мураги були виявлені нечисленні кварцитові відщепи.

У жовто-бурому підґрунті, що містило мезолітичні кремені, досліджено рештки вогнища у вигляді сірої від вугликів лінзи піску. Радіокарбонівий аналіз деревного вугілля датував вогнище 7860 ± 100 BP (КИ 3037).

В цілому зі стоянки Мураги отримано, разом із підйомним матеріалом, 11418 кременів, у тому числі 348 із вторинною обробкою (табл. 1). Кремій у цілому значно менший за розмірами від крем'яних виробів стоянки Пісочний Рів і подібний до розташованих поруч стоянок Студенок та Попове Озеро. Вироби із вторинною обробкою становлять приблизно 2 % усіх кременів. Техніка первинної обробки характеризується низьким індексом пластинчастості. Пластини, їхні уламки, знаряддя на пластинах становлять 2,6 % кременів. Основною заготовкою знарядь служив відщеп. Лише близько 10 % виробів із вторинною обробкою виготовлені на пластинах.

Дві третини всіх нуклеусів – це нуклеоподібні уламки та багатоплощинні ядрища з безсистемним зняттям. Найбільш стійку серію становлять одноплощинні односторонні нуклеуси для неправильних пластин та відщепів (рис. 36, 6-13). Одиначними екземплярами представлені двоплощинні (рис. 36, 14).

Серед мікролітів переважають високі асиметричні трапеції на відщепіях зі скошеною нижньою основою (рис. 37, 1-19). Є серія високих симетричних трапецій, які мало чим відрізняються від асиметричних (рис. 37, 26-28). Знайдено два високі трикутники (рис. 37, 29-30), пластинки зі скошеним кінцем (рис. 37, 44), три відламані черешки наконечників стріл на пластинах (рис. 37, 46-48), два з яких оброблені крутою, а третій – пласкою ретушшю з червця.

Третину всіх виробів із вторинною обробкою стоянки становлять скребачки (рис. 38, 1-23). З них близько 40 % – кінцеві на відщепіях (рис. 38, 3-12). Одиначними екземплярами представлені кінцеві на пластинах (рис. 38, 7, 2), подвійні (рис. 38, 15), підокруглі (рис. 38, 16). Майже половину всіх скребачок становлять вироби неправильної форми на відщепіях та їхні уламки (рис. 38, 17-23). Шість кінцевих скребачок мають ретуш, що заходить на довгі краї (рис. 38, 13-14).

Трохи поступаються за кількістю скребачкам різці, серед яких стійку серію складають бічні, виімчасто-ретушні на відщепах (рис. 38, 24-31). Досить багато кутових на відщепах (рис. 38, 32-38). Зустрічаються серединні (рис. 38, 39). Знайдено групу відщепів з атиповими різцевими сколами, які могли виконувати функцію різця.

Виявлені також невеликі свердла-проколки (рис. 37, 52-59), пластинки й відщепи з ретушню, відбійники, невизначені уламки знарядь. Серед двобічно-оброблених виробів слід відзначити уламки тесел (рис. 36, 1-5).

У південно-східному куті розкопу, вище основної маси знахідок кременю, знайдено 40 дрібних фрагментів тонкостінної кераміки з домішкою піску в глині і орнаментом з ромбічних наколів (у трьох випадках комбінованих із гребінкою). Кераміка, що залягала стратиграфічно вище основної маси кременю, імовірно, не пов'язана із крем'яним комплексом і належить до пізнього етапу неоліту ямково-гребінцевої кераміки.

ПОПОВЕ ОЗЕРО

Озеро Попове розташовано на лівому березі р. Десни навпроти нижньої за течією ріки околиці м. Новгород-Сіверського Чернігівської області. Стоянка простяглася вузькою смугою вздовж північно-західного узбережжя Попового Озера, яке являє собою затоку рукава Десни річки Вить [Залізняк, 1984, с.8-11]. Піщане узвишся, на якому розташована стоянка не перевищує 1,5 м над рівнем річки влітку. У східній частині стоянка спускається в заплаву. Низький топографічний рівень зумовлює періодичне затоплення стоянки весняними повенями. Наслідком затоплень є шар намивного річкового піску завтовшки близько 20 см, який укриває всю площу пам'ятки і містить в собі середньовічні та сучасні культурні рештки.

Нижче намитого повенями піску залягає 10-12-сантиметровий шар гумусового піску, який підстеляється сіро-жовтим підґрунтям (рис. 32, III). Мезолітичний культурний шар залягав у верхній частині підґрунтя і містив крем'яні та кварцитові вироби. Значна частина площі стоянки, вірогідно, була зруйнована водами озера. Тому численні крем'яні вироби знайдено в перевідкладеному стані у піску пляжу.

На краю невисокого берегового уступу озера було закладено розкоп площею 5 кв. м та зачистку довжиною близько 10 м. Усього, разом із зборами на поверхні, знайдено 14428 кременів (табл. 1). Вироби з ретушню, без урахування невизначених уламків знарядь, представлені 337 екземплярами, що складає 2,3% від усієї колекції. Окрім

крем'яних виробів на стоянці знайдено декілька десятків кварцитових відщепів. З одного такого великого масивного відщепу за допомогою грубого ретушування виготовлено пилку.

Крем'яні вироби стоянки Попове Озеро відзначаються невеликими розмірами і слабким розвитком пластинчастої техніки обробки. Тож пластини, їх уламки та знаряддя на пластинах складають усього 4,4% загалу виробів пам'ятки. Тільки 6% знарядь виготовлено на пластинах, інші – на відщепах.

Переважає більшість нуклеусів вирізняється амфорністю, грубістю та розрахована на отримання відщепів. 80% нуклеусів складають багатоплощинні з безсистемним сколюванням та нуклеоподібні уламками. Невеликими серіями представлені одноплощинні (рис. 39, 8) та поодинокі двоплощинні нуклеуси.

Основний тип мікролітів стоянки – асиметричні трапеції високої форми зі скошеними нижніми основами, виготовлені з відщепів (рис. 40, 1-16, 23-35). Мало чим відрізняються від них високі симетричні трапеції на відщепах (рис. 40, 17-22). Схоже, ці вироби генетично пов'язані з асиметричними наконечниками із бічною виімкою пісочнорівняського типу. Останній представлений у колекції Попове Озеро єдиним екземпляром (рис. 40, 29). Знайдено високий трикутник, пластинки та пластинчасті відщепи зі скошеним кінцем (рис. 40, 28, 30-32). Наконечники стріл на пластинах та їх уламки представлені виробами з черешками, що оброблені крутою ретушню без плаского підтісування з черевця (рис. 40, 34-38).

Колекція містить 10 доволі великих свердл-розверток, виготовлених із масивних сколів за допомогою крутого крайового та плаского поверхневого ретушування (рис. 40, 39-43).

Скребачки складають 40% загалу знарядь (рис. 41, 1-17). 70% скребачок виготовлено на відщепах неправильної форми (рис. 41, 9-17). Стійкою серією представлені кінцеві скребачки на пластинчастих відщепах неправильної форми (рис. 41, 3-5). Поодинокими екземплярами представлені кінцеві скребачки на неправильних пластинах (рис. 41, 1-2), а також вироби підокруглої форми (рис. 41, 7-8).

Меншою кількістю, ніж скребачки, представлені різці. Як правило, вони виготовлялися на відщепах або уламках кременю, котрі часто зберігають кірку на спинці. Найбільш виразною серією представлені бічні ретушні різці на відщепах (рис. 41, 18, 20-24). Їм кількісно поступають кутові та серединні різці (рис. 41, 19, 25-27). Знайдено 25 уламків та відщепів з

нетиповими різцевими сколами, які, можливо, використовувалися як різці.

Двобічно-оброблені знаряддя представлені наконечниками дротиків, теслами та їх уламками (рис. 39, 1-7). Особливо численні тесла з асиметричним у профіль лезом, виготовлені на крупних відщеплах та уламках кременю двобічним оббиванням.

КУДЛАЇВСЬКА КУЛЬТУРА

КРИНИЦЯ 2А

Мезолітичні пам'ятки в уроч. Криниця на північній околиці с. Малі Цепцевичі Сарненського району Рівненської області були відкриті у 1983 р. Волинською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом автора цих рядків [Зализняк, 1991, с. 22-23, 145-146; Zaliznyak, 1997, р.11-15]. Кремень збирався у видмах дюнного масиву параболічної форми площею 300 x 300 м, що здіймається на 3-4 м над заплавою правого берега р. Горинь. Різномасштабні археологічні матеріали – від фінального палеоліту до середньовіччя – концентрувалися в семи пунктах. Основні мезолітичні знахідки походять із місцезнаходжень Криниця 1 і Криниця 2, розташованих на східному крилі параболічної дюни. Кожне з них займало площу приблизно 30 x 30 м. Зібрані тут комплекси крем'яних виробів у цілому належать до кудлаївської культури, але містять окремі предмети, характерні для свідерської і яніславицької культур.

Скупчення Криниця 2А площею 8 x 5 м розміщувалося в найвищій частині пункту Криниця 2. Культурний шар майже повністю розвіяний вітром і більша частина кременів лежала на поверхні або на глибині до 5 см у шарі надувного піску. Весь кремень скупчення Криниця 2А був вибраний, для чого верхня зруйнована частина відкладень пересіяна за допомогою сита. Частково збережена нижня частина культурного шару розібрана ножем. У результаті отримана чиста, без свідерської або яніславицької домішки, колекція кременю кудлаївської культури. Ці еталонні матеріали підтвердили змішаний характер крем'яних комплексів Криниця 1 і Криниця 2 (рис. 66). Однак останні, попри певну свідерську та яніславицьку домішки (рис. 66, 63-81, 112-145), містять виразну колекцію кудлаївських мікролітів.

Колекція кременю Криниця 2А нараховує 4713 артефакти, у тому числі 120 із вторинною обробкою (табл. 2). Невеликий вміст знарядь (менше 3% усіх знахідок) свідчить, що скупчення виконувало

функцію не тільки поселення, але й майстерні з обробки кременю. Характерною рисою комплексу є його відщеповість. Переважна більшість знахідок – відщепи, а серед нечисленних пластин переважають сколи з неправильним ограненням. Пластини та знаряддя на пластинах становлять усього 5,4% від загальної кількості кременів. Серед виробів з ретушшю лише чверть виготовлена на пластинах.

Більша частина нуклеусів колекції досить груба, для неправильних пластин та відщепів. Знайдено велику кількість нуклеоподібних уламків. Виразними серіями представлені одноплощинні, однібічні ядрища (рис. 45, 5-6, 8), а також неправильні двоплощинні (рис. 45, 7).

Більшість виробів із вторинною обробкою можна віднести до розряду середніх і навіть великих, але не мікрознарядь. Навіть оснащення металю озброєння (мікроліти), що становлять третину всіх виробів із вторинною обробкою, відрізняються від аналогічних знарядь з інших пам'яток великими розмірами. Серед них переважають сегментоподібні і ланцетоподібні (рис. 46, 4-6, 12-26) вістря з притупленим краєм, що типологічно переходять у вістря типу Кудлаївка (рис. 46, 1-2). Одне з них має притуплюючу ретуш на всю довжину одного краю, а також частково ретушований кінчик протилежного (рис. 46, 1). П'ять пластинок із притупленим краєм (рис. 46, 34-38), імовірно, являють собою уламки різних вістер. У колекції є численні мікрорізці, отримані в результаті виробництва мікролітів із притупленим краєм (рис. 46, 40-51), а також два атипових коморницьких вістря (рис. 46, 11, 59). Знайдені свердла на масивних в перетині пластинах (рис. 46, 52-58).

Скребачки й різці представлені рівною кількістю. Всі скребачки кінцеві. Приблизно половина з них зроблена на пластинах (рис. 49, 1-7, 9-10), решта – на відщеплах (рис. 49, 11-14, 19). Слід відзначити відносно великі розміри заготовок, з яких виготовляли скребачки.

Більшість різців, на відміну від скребачок, зроблені на відщеплах великих і масивних (рис. 48). Основний тип різця – бічний ретушний, часто подвійний, на масивному відщепі (рис. 48, 1, 3-5, 7-13, 16-21). Різцеві сколи грубі, нерідко досить широкі, заходять на черевце заготовки. Одиничними екземплярами представлені різці кутові (рис. 48, 2) і серединні (рис. 48, 6).

Великий інтерес являє собою серія з тринадцяти сокир або тесел, уперше знайдених на стоянці кудлаївської культури (рис. 45, 47). Більшість із них зроблено на грубих відщеплах за допомогою притуплення крутою ретушшю їхніх

Табл. II Крем'яний інвентар стоянок кудлаївської культури Люботинь 3 (1), Броди (2), Криниця 2 (3), Мартинівичі (4), Вали (5), Поляни (6).

<i>Вироби</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
Нуклеуси одноплощинні	220	8	8	3	10	3
двоплощинні	101	6	5	2		
нуклеоподібні уламки	49	11	7	8	14	2
Пластини , їх уламки	2851	185	240	220	100	185
Відщепи , уламки крем.		4660	4325	3550	1557	
Невизнач. уламки знарядь	44	10	8	11	22	3
Вироби з ретушю						
Пласт. з притуп. краєм	370	29	5	28	11	13
Вістря кудлаївські	121	38	6	10	7	6
сегментоподібні	17	5	10	10	2	3
ланцетоподібні	15		6	5	1	6
коморницькі	26	2	2	2	1	1
Трикутні коморницькі	154	38		4	2	4
Мікрорізці	100	4	12	3		10
Трапеції середньовисокі	37			8	2	
Вістря стріл на пласт.				3	1	
Свердла-проколки	56	5	7	8	4	1
Скребачки кінц. на пласт.	7	1	6	3	4	
на відщепі	39	2	7	8	4	3
округлі	8	2		2	1	
подвійні				1	2	
Неправ форми на відщеп.	26	15		5	2	6
Різи кутові	15	2	1	5	3	
бічні	18		7	1		
бічні подвійні	15		5	1		
серединні	6	2	2			
Сокири і тесла	73		13			1
Пластинки з ретушю	20	10	10	12	3	4
Відщепи з ретушю	25	8	7	5	4	
УСЬОГО,	4413	5037	4713	3824	1782	257
у тому числі ЗНАРЯДЬ	1192	157	120	124	54	58

довгих країв. Лезо, як правило, оформляти поперечним сколом.

У колекції Криниця 2А є кілька пластин та відщепів з ретушю (рис. 49, 15-18). Трапеції на стоянці не знайдені.

ТАЦЕНКИ

Стоянка належить до ключових у мезолітознавстві України. Її дослідження стало поштовхом, а добути матеріали підґрунтям для виділення масштабного явища мезоліту Центрально-Східної Європи – окремої таценки-кудлаївської культури початку голоцену Поліської низовини та Південно-Східної Прибалтики. Тому ця пам'ятка має особливе значення для мезолітознавства країни і потребує докладної характеристики.

Історія польових досліджень

Навесні 1967 р. археологічний гурток Київського палацу піонерів та школярів на чолі з молодим на той час співробітником Інституту археології АН УРСР В.М.Гладиліним виїхав на

екскурсію на дюнні стоянки, що розташовані на 39-му кілометрі шосе Київ-Обухів. На той час цей вузол різночасових стародавніх поселень був добре відомий співробітникам Інституту археології В.М.Даниленку, Д.Я.Телегіну, Є.В.Максимову, А.П.Савчуку та ін., які неодноразово, починаючи з 50-тих років ХХ ст. збирали у цій місцевості різноманітні археологічні матеріали.

Місцевість являла собою широку, подекуди заторфовану заплаву пониззя р.Стугни за кілька кілометрів до її впадіння в Дніпро поблизу с.Злодіївка (нині Новоукраїнка поблизу Трипілля). За 1,5 км південніше річки і паралельно її руслу тягнеться висока, до 60-70 м над заплавою, корінна тераса Дніпра, на якій розташований районний центр Обухів. Серед торфовищ заплави розкинулася система піщаних дюнних узвищень, які здіймаються над лугом на 1-4 м. Вони утворилися внаслідок перевивання вітром прируслових піщаних валів р.Стугна в часи останнього значного врізу долини на межі

плейстоцену та голоцену, 10-12 тис. років тому. З цього часу, а саме з доби мезоліту, сухі, вкриті сосновими борами піщані узвищення серед боліт і стариць заплави постійно заселялися людьми, про що свідчать масові археологічні матеріали різних археологічних культур Північної України.

Піщані підвищення в заболоченій заплаві Стугни зумовили прокладення саме тут ще у княжі часи шляху на Київ, який функціонує й понині і на якому у пізньому середньовіччі виникло м.Обухів. Літописи свідчать, що річка Стугна була одним із рубежів оборони середньовічного Києва проти агресивних степовиків. При будівництві нового мосту через річку в болоті знайдені предмети середньовічного озброєння – давньоруські мечі та шолом.

На середину ХХ ст. споконвічні соснові бори були остаточно вирубані, а дюни розорані, що призвело до вітрової ерозії піщаної поверхні. На 60-ті рр. ХХ ст. місцевість являла собою систему позбавлених рослинності піщаних дюн та барханів, що перевівалися вітром. Серед сипких пісків росли поодинокі кущі верболозу та щойно висіяні з метою зупинити вітрову ерозію саджанці сосни. Поверхня піщаних пагорбів була нерівномірно вкрита різночасовим археологічним матеріалом – черепками глиняної посуду усіх часів та народів, крем'яними і навіть металевими виробами, серед яких зустрічалися бронзові та залізні фібули, пряжки, ножі, наконечники стріл, мідні та срібні монети тощо).

Місцезнаходження дрібного барвистого кременю яєних жовтих та сірих відтінків було виявлено гуртківцями на чолі з В.М.Гладиліним на 1,5 км південніше від с.Таценки та за 500 м на південь від мосту через р.Стугна шосе Київ-Обухів. Кремені зібрані за 100 м на захід від полотна дороги, на краю дюнного масиву, що здіймається над торфовищем заплави на 2-3 м. Підйомний матеріал поширювався на площі 70 x 20 м. Однак основна маса знахідок концентрувалася у блюдці піщаної видми 30 x 40 м, де разом із кременями були знайдені уламки кераміки підгірцівсько-милоградської культури I тис. до н.е.

Перші збори на стоянці, як зазначалося, відбулися під безпосереднім керівництвом В.М.Гладиліна навесні 1967 р. Надалі юні археологи-гуртківці їздили автобусом на Таценки самостійно. Особливо активними у цьому відношенні були восьмикласник Я.Гершкович та дев'ятикласник Л.Залізник.

Мезолітичні матеріали з Таценок мало цікавили фахівця з раннього палеоліту В.М.Гладиліна, і він залучив до їх видання свого

близького товариша, мезолітика з Одеси В.Н.Станко, який щойно захистив кандидатську дисертацію на тему «Мезоліт Північно-Західного Надчорномор'я». Збори 1967 р., що нараховували 1400 знахідок, у тому числі 80 знарядь з ретушшко, вийшли друком того ж року [Гладилін, Станко, 1967]. Знахідки 1968 р. (1273 кремені, в т.ч. 52 знаряддя) опубліковані пізніше – у 1971 р. [Гладилі, Станко, 1971]. Якщо в процесі зборів пам'ятка фігурувала під назвою Таценки, пункт 8, то у перших публікаціях номер пункту загубився і надалі стоянка носила назву найближчого села – Таценки.

Після повернення з армії 1971 р. автор цих рядків регулярно відвідував пам'ятку з метою зборів підйомного матеріалу. А у 1975 р. поставив кілька шурфів та невеликий розкоп. Виявилося, що пам'ятка зруйнована вітровою ерозією майже повністю. Невелика ділянка бідного на знахідки культурного шару окреслилася на південно-західній периферії стоянки, де й був закладений згаданий розкоп площею 15 кв. м при глибині 1,5 м.

Кремені лежали у жовто-бурому піску підгрунтя, тяжіючи до його нижньої частини. Підгрунтя потужністю 60 см було перекрите темно-сірим піщаним ґрунтом і підстиалося білим, стерильним піском. У ґрунті знайдені нечисленні фрагменти кераміки милоградської культури ранньозалізної доби.

Внаслідок цих робіт колекція збільшилася до 3250 кременів і була перевидана у спеціальній статті [Залізник, 1976]. Збори матеріалу продовжилися і в другій половині 70-х рр., доки поверхневі знахідки не були остаточно вичерпані, а саме місцезнаходження не заросло сосновим лісом. Пам'ятка стала однією з базових для кандидатської дисертації Л.Л.Залізняка „Мезоліт Південно-Східного Полісся”, захищеної 1979 р. Монографічна версія дисертації вийшла друком 1984 р., де міститься остаточно публікація колекції Таценок [Залізник, 1984, с.36-40, 44], що нараховує 4147 кременів (в т.ч. 241 знаряддя) і зберігається в фондах Інституту археології НАН України у Києві (рис. 58-59).

Дослідження 2007 р.

У 2007 р. авторів цих рядків запропонували провести охоронні дослідження на місці мезолітичної стоянки Таценки, де планувалася побудова великого торговельного комплексу. Такі роботи були проведені у вересні-жовтні 2007 р. із залученням студентів-археологів Національного університету „Києво-Могилянська академія”. Хоча посіяні в рік відкриття стоянки, 40 років тому, соснові

саджанці перетворилися на справжній сосновий бір, місце стоянки вдалося ідентифікувати. Відшукали як блудце піщаної видми, де з 1967 по 1978 рік зібрано переважну більшість крем'яних виробів, так і розкоп 1975 р. Місцеві жителі перетворили його на піщаний кар'єр, а потім засипали сміттям.

Навкруги розкопу 1975 р. було поставлено близько 20 шурфів, переважна більшість яких засвідчила цілковиту руйнацію вітровою ерозією верхніх горизонтів нашарувань і відсутність мезолітичних знахідок. Лише в одному шурфі стратиграфія не була порушена, однак зі знахідок трапилося лише два уламки кераміки милоградської культури та один відщеп у нижній частині підгрунтя, на глибині 1,15 м.

Шурфування та розкопки здійснювалися традиційним для розміщених на піщаних узвищеннях Полісся мезолітичних стоянок методом вертикальної зачистки, який був розроблений автором цих рядків ще у 70-х роках ХХ ст., в процесі дослідження мезоліту Київського Полісся. Культурний шар розбирався із застосуванням ножів та пересівом його через сита з отворами діаметром 3 мм.

Краще збереглися нашарування біля підосви дюни, де були закладені розкопи 1 і 2, а також дві траншеї. Стратиграфія біля підніжжя дюни відрізнялася від нашарувань на вищих ділянках. Внизу у розкопах 1 та 2 жовто-буре підгрунтя було практично відсутнє, а темний, інтенсивно гумусований до чорного кольору ґрунт поступово втрачав інтенсивність до низу, переходячи в білий, стерильний пісок. Нечисленні кремені знайдені в сірому, перехідному від ґрунту до піску шарі.

Розкопками 2007 р. на стоянці добуто невелику колекцію з 87 кременів, яка, однак, достатньо показова і типологічно подібна колекції стоянки 1967-1975 рр. У розкопі 1 знайдено дрібний нуклеус для відщепів та різець на відщепі кукрекського типу з плоскими різцевими сколами. Різець на відщепі та пластина-ніж походять з розкопу 2. У сусідній траншеї 3 у ґрунті залягало скупчення фрагментів грубої, ліпної кераміки ямної, а також тшинецької культур.

Кілька десятків дрібних відщепів кременю знайдено в наближеному до розкопу 1975 р. східному кінці траншеї 1. Зокрема звідси походять вкладень на перетині пластини з підретушованими кутами, три скребачки на відщепі, пластинка з нерегулярною ретушшю. Половину усіх знайдених 2007 р. кременів зібрано на поверхні, уздовж ґрунтової дороги поблизу розкопу 1975 р.

Вдалося підтвердити факт тяжіння кременів культурного шару до нижнього, темнішого горизонту жовто-бурого підгрунтя, який у шурфі 1 залягав на глибині 0,9-1,3 м. На думку палеогеографів проф. Ж.М. Матвіїшиної та к.і.н. О.Г.Пархоменка темніший колір шару, що містить культурні рештки, пояснюється інтенсивним ґрунтоутворенням в умовах відносно теплого і вологого клімату в часи функціонування стоянки.

Палеогеографічна характеристика відкладів Переважна більшість геологів та палеогеографів України вважають, що піщані узвищення в заплавах сучасних річок, подібні до поширених у пониззі Стугни, формувалися на початку голоцену в процесі перевіювання вітром прируслових піщаних валів, що виникали внаслідок щорічних весняних повеней. Разом з тим, В.Г.Пазинич висловив думку, що значні за площею піщані масиви в заплаві правого берега Дніпра південніше Києва, на яких розташовані села Чапаївка, Підгірці, Конча-Заспа, Таценки, намиті потужним потоком, що виник у самому кінці плейстоцену внаслідок прориву в долину Дніпра Прип'ятського прильодовикового озера [Пазинич, 2007, с. 261-269]. Так це чи ні, але датована раннім мезолітом стоянка Таценки свідчить, що піщані узвищення в пониззі Стугни були вперше заселені на початку голоцену.

Цю дату підтверджують палеопедологічні дослідження стратиграфії стоянки, проведені восени 2007 р. палеогеографами д.г.н. Ж.М.Матвіїшиною та к.г.н. О.О.Пархоменком. У розрізі стоянки, крім сучасного світлосірого, дернового гумусу, виявлений нижній жовто-бурий озалізнений ґрунт. Він залягав на глибині 0,8-1,3 м і, на думку згаданих дослідників, формувався в дещо вологіших ніж зараз умовах, при пануванні хвойних лісів. Судячи з концентрації в нижньому ґрунті мезолітичних кременів, саме з цим, ранньоголоценовим горизонтом слід пов'язувати існування стоянки.

Крем'яний інвентар

Колекція кременю з Таценок у наш час нараховує 4147 артефактів, у тому числі 198 знарядь з ретушшю (5% комплексу), не враховуючи 41 недіагностичних уламків зі слідами ретуші (табл. III).

Крем'яна індустрія відрізняється крайнім мікролітизмом та відщеповістю. Ці якості пояснюються не тільки сталою культурною традицією, але й дефіцитом крем'яної сировини, яка, до того ж, відзначалася низькою якістю. Для виготовлення знарядь мешканці стоянки використовували строкатий гальковий кремень

ясних жовтих та світло-сірих відтінків, який зустрічається у відслоненнях морени риського зледеніння в ярах корінної тераси Дніпра за 1,5 км південніше стоянки. Також знайдено кілька патинованих відщепів та пластина пізньопалеолітичного вигляду. Один із таких вкритих білою патиною відщепів використаний для виготовлення серединного різця (рис. 58, 66), інший – скребачки. Очевидно з метою поповнення дефіцитної сировини, мешканці стоянки відвідували якусь палеолітичну стоянку.

Значна частина кременів несуть сліди дії вогню, очевидно внаслідок потрапляння до вогнищ.

Нечисленні нуклеуси стоянки дуже спрацьовані й дрібні. Найявний однобічний нуклеус з двома скопшеними площинами для зустрічного зняття грубих мікропластин (рис. 58, 70). Знайдені численні безсистемні ядрища та нуклеоподібні уламки діаметром 1-2 см. Нуклеуси та сколи з них демонструють техніку сколювання за допомогою твердого відбійника. До речі, 10 таких відбійників з кристалічних порід валунного походження знайдено на пам'ятці.

Пластинки, їх уламки та знаряддя на пластинках становлять лише 9,5 % комплексу. Основним типом заготовки знарядь був відщеп. Лише близько 30% знарядь зроблено на пластинках, інші – на відщепах та уламках кременю. Пластинки стоянки дрібні, короткі, часто з неправильним ограненням. Третина усіх кременів – лусочки діаметром до 0,7 см.

Близько 20 % виробів з ретушшо складають мікроліти. З них 65 % – з притупленим краєм та їхні уламки (рис. 58, 1-22), 20% – кудлаївські вістря (тип Ставиного за польською термінологією) (рис. 58, 23-28), 8 – ланцетоподібні вістря (рис. 58, 29-31). Більша частина цих мікровкладнів виготовлена з пластинок неправильних пропорцій шляхом нанесення по довгому краю крутої, обрубуючої край заготовки ретуші, яка у половині випадків зустрічна. У двох випадках вдалося з уламків зібрати цілі мікропластинки з притупленим краєм, які виявилися у первинному вигляді досить довгими – до 3,5 см (рис. 58, 1, 2). Знайдено 2 невеликі трапеції (рис. 58, 33-34) та мікрорізець (рис. 58, 32).

Привертає увагу значна кількість перетинів пластин, третина з яких підретушована дрібною ретушшо (рис. 58, 44-54), що, очевидно, свідчить про їх використання в якості вкладнів у кістяні чи дерев'яні оправи.

В колекції з Таценок наявні 9 перфораторів (рис. 58, 37-42). П'ять із них – проколки з

відтягнутим, асиметричним жалом (рис. 58, 38-40). Перфоратори виготовлені переважно з масивних, видовжених сколів дрібною крайовою (рис. 58, 38), крутою притуплюючою (рис. 58, 37) та пласкою підтісуючою (рис. 58, 39) ретушшо.

Різці дуже нечисленні (4% усіх знарядь), виготовлені переважно з масивних відщепів. Наявні два бічні ретушні (рис. 58, 68-69), два серединні (рис. 58, 66-67), чотири кутові (рис. 58, 64-65).

Найчисленнішим типом знарядь колекції є скребачки – 76 екземплярів, що становить 38% усіх знарядь з ретушшо. З них більше половини – скребачки неправильної форми на аморфних відщепах (рис. 59, 38-61). Третина усіх скребачок – це округлі та підокруглі знаряддя (рис. 59, 11-37), в тому числі і високої форми (рис. 59, 13-17). Значно менше (15% скребачок) кінцевих на відщепах (рис. 59, 1-10), половина з яких має ретуш по довгому краю. Знайдено дві подвійні кінцеві на перетинах досить великих пластин (рис. 59, 9-10).

Привертає увагу повна відсутність кінцевих скребачок на пластинках та наявність галькової кірки більш ніж на чверті цієї категорії знарядь (рис. 59). Серед скребачок Таценок є виразна серія (21 екз.) мікролітичних, діаметром до 1,5 см (рис. 59, 25-43), які, судячи з розмірів, мабуть використовувалися в кістяних чи дерев'яних руків'ях.

Знайдено 25 пластинок та їх уламків з переважно спорадичною ретушшо (рис. 58, 55-63), стільки ж ретушованих відщепів, 20 крем'яних ретушерів, 43 уламки кременю з ретушшо.

На обмеженій ділянці пам'ятки площею 2 x 2 м зібрані дрібні фрагменти неолітичної кераміки з домішкою трави у глині. Також знайдений уламок великого, плоского «човника», що, судячи з форми та орнаменту, датується добою неоліту (рис. 132). Виготовлений із тальку, найближчі родовища якого відомі на півдні, під Кривим Рогом та у Надпоріжжі, «човник» має парні орнаментальні насічки по периметру та принаймні три жолобки по центральному гребеню. Знайдена також виготовлена з темного якісного кременю скребачка стрільчастої форми з відносно пологою ретушшо. Скребачки такого типу відомі на неолітичних пам'ятках України. Схоже, що ці неолітичні знахідки є більш пізньою, механічною домішкою до основного мезолітичного комплексу стоянки Таценки.

Відкриття та дослідження стоянки Таценки південніше Києва 40 років тому стало переломним моментом у розумінні культурного

Табл. III Крем'яний інвентар стоянок кудлаївської культури Таценки (1), Кухарі (2).

Вироби	1	2
Нуклеуси одноплощинні	1	7
двоплощинні	1	4
нуклеоподібні уламки	37	13
Пластини , їх уламки	240	340
Перетини пластин	103	65
Відщепи , уламки крем.	3524	5060
Невизнач. уламки знарядь	43	40
Вироби з ретушшю		
Пласт. з притупленим краєм	22	43
Вістря Кудлаївка	7	19
сегментоподібні	3	1
коморницькі	1	1
Трикутні коморницькі		1
Мікрорізці	1	10
Трапеції середньовисокі	2	5
високі		2
Свердла-проколки		6
Скребачки кінцеві на пласт.		5
на відщепах	2	12
подвійні	2	
округлі	23	2
неправильної форми на відщеп	40	16
Різці кутові	6	4
бічні ретушні	2	1
бічні ретушні подвійні	2	
серединні	2	
Пластинки з ретушшю	25	17
Відщепи з ретушшю	25	5
Ретушери	20	
УСЬОГО кременів,	4147	5683
у тому числі ЗНАРЯДЬ	198	154

явища, відомого нині під назвою кудлаївська культура. Саме матеріали стоянки Таценки дозволили узагальнити раніше відомі знахідки і виділити окрему мезолітичну культуру. Спираючись на крем'яний комплекс Таценків, була дана розгорнута характеристика явища і визначено культурно-історичне місце цієї спільноти в мезоліті Східної Європи. Порівняння матеріалів стоянок Кудлаївка і Таценки з крем'яною індустрією інших культур мезоліту Європи дозволило перекопатися у своєрідності поліських комплексів з кудлаївськими вістряма і виділити їх в окрему таценки-кудлаївську культуру [Залізник, 1976, 1977, 1980]. Подвійна назва вказувала на дві складові цього явища, а саме, два локальні варіанти культури – пам'ятки типу Таценки та пам'ятки типу Кудлаївка [Залізник, 1984]. Пізніше, враховуючи пріоритет стоянки Кудлаївка, подвійна назва була замінена

на зручнішу – кудлаївська культура [Залізник, 1991].

КУХАРІ

Найчисленніший у Південно-Східному Поліссі крем'яний комплекс із перевагою в ансамблі мікролітів пластинок та вістер із притупленим краєм, відомий зі стоянки Кухарі Іванківського району Київської області [Залізник, 1977а, с. 26-28, 40; 1984, с. 33-36]. Стоянка відкрита у 1975 р. на лівому березі р.Тетерів, за 300 м нижче по річці від східної околиці с.Кухарі, на краю борової тераси. Кремень було зібрано з площі 250 x 50 м на розвіяній вітром поверхні піщаного мису борової тераси, на висоті від 3 до 10 м над заплавою р.Тетерів.

Зібрана колекція нараховує 5683 кремені, у тому числі 154 із вторинною обробкою, що становить 3 % від загального числа (табл. III).

Для виготовлення знарядь праці мешканці стоянки використовували місцевий валунний

кремінь жовтих і сірих відтінків, що зустрічається в ярах корінного берега р.Тетерів у безпосередній близькості від стоянки. Невеликий відсоток знарядь у колекції, у порівнянні з численними відходами крем'яного виробництва, а також значна кількість нуклеусів свідчать про те, що первинна обробка здійснювалася безпосередньо на стоянці.

Для крем'яного комплексу Кухарі характерні такі нуклеуси: невеликі однобічні одноплщинні (рис. 60, 37, 41, 43-44), у меншій мірі – двоплщинні (рис. 60, 38-40, 42) із прямими (рис. 60, 37, 41, 43-44) і скошеними (рис. 60, 38, 40, 42) площинами. Пластинчаста техніка розщеплення кременю розвинена відносно слабо. Індекс пластинчастості усього 9 %. Пластинки в основному дрібні, укорочених пропорцій, часто з неправильним грануванням спинки. 75 % пластинок мають ширину від 7 до 12 мм. Весь крем'яний комплекс відзначається мікролітичністю. На пластинках виготовлялося 60 % знарядь, 40% – на відщеплах і уламках кременю. Привертає увагу наявність значної серії перетинів пластинок, які співвідносяться в колекції Кухарів із пластинками та їхніми уламками як 1:5. Велика питома вага перетинів пластинок по відношенню до пластинок та їхніх уламків, а також наявність на кутах і краях 25 % перетинів слідів підретушовування, імовірно, свідчать про їхнє використання як вкладнів у пази знарядь.

Половину виробів із вторинною обробкою становлять мікроліти й відходи їхнього виробництва (рис. 61, 1-83). Найчисленнішою серією представлені пластинки з притупленим краєм – 53 % мікролітів (рис. 61, 1-43). Щоправда, частина з них, схоже, є уламками інших типів мікролітів, насамперед вістер типу Кудлаївка, які становлять 24 % мікролітів (рис. 61, 44-62). 16 % пластинок із притупленим краєм і кудлаївських вістер виготовлені з мікрівідщепів, інші – з мікропластинок, що часто мають неправильне гранування спинки. Половина цих виробів оформлена крутою, обрубуючою край заготовки ретушшю, нанесеною з боку черевця, інші – ретушшю, нанесеною із черевця, і зі спинки.

Слід зазначити, що наявність зустрічної притуплюючої край мікроліта ретуші може й не бути культуровизначальним фактором. Такий спосіб оформлення мікролітів може відобразити лише специфіку техніки виготовлення мікролітів із притупленим краєм. Експерименти з виготовлення пластинок і вістер із притупленим краєм, показали, що в процесі нанесення крутої

ретуші на край пластинки або відщепу часто утворювався небажаний виступ. Для його зняття доводилося перевертати напівфабрикат та наносити ретуш із іншого боку.

Трапеції в колекції Кухарів представлені п'ятьма середньовисокими (рис. 61, 70-73) і двома високими (рис. 61, 71-72). Чотири із семи трапецій асиметричні. Одиначними екземплярами представлені нерівнораменний коморницький трикутник (рис. 61, 63) і уламок ланцетоподібного вістря (рис. 61, 64).

Мікрорізці, що є відходами виробництва мікролітів, представлені десятьма екземплярами (рис. 61, 74-83). Принаймні частина з них є відходами, отриманими в процесі виготовлення пластинок і вістер із притупленим краєм. Про це свідчить форма мікрорізців, ретуш на них аналогічна притуплюючій ретуші на основних типах мікролітів комплексу, а площина зламування перпендикулярна до площини пластинки (рис. 61, 74-75). Ці особливості оформлення мікрорізців, імовірно, можна пояснити тим, що первісний мешканець стоянки, виготовляючи мікроліт із притупленим краєм, тримав пластинку за верхню, базисну частину й наносив притуплюючу ретуш на її край доти, доки голівка пластинки не відламувалася, перетворюючись на відхід виробництва мікроліта – мікрорізець.

Невеликою, але виразною серією із шести екземплярів представлені в колекції свердла, виготовлені найчастіше на масивних, тригранних у перетині, видовжених сколах (рис. 61, 84-89). Ретуш, нанесена по краю виробів, крута.

Якщо свердла в інвентарі Кухарів становлять 4 % всіх виробів із вторинною обробкою, то різці – 5% (рис. 61, 90, 97). Усі різці виготовлені на невеликих, масивних у перетині відщеплах і уламках кременю. З восьми наявних різців шістьма екземплярами представлені кутові (рис. 61, 91-93, 95-97). Із двох наявних бічних ретушних різців – один подвійний (рис. 61, 90).

Скребачок у колекції в шість разів більше, ніж різців. Вони становлять 22% всіх виробів із вторинною обробкою (рис. 60, 1-31). Половина скребків – кінцеві на відщеплах (рис. 60, 6-14, 19) та на пластинах (рис. 60, 1-5), дві скребачки – підокруглі (рис. 60, 10, 15, 20), всі інші – неправильної форми на відщеплах (рис. 60, 14-18, 21-31). Увесь набір скребачок вирізняється невеликими розмірами. Пластини з ретушшю представлені 17 екземплярами, оформлені найчастіше нерегулярною ретушшю й не становлять стійкої серії виробів (рис. 60, 32-34). У колекції Кухарів також є п'ять відщепів з

ретушшю (рис. 60, 35-36) і 40 невизначених уламків знарядь.

МАРТИНОВИЧІ

Стоянку Мартиновичі відкрито 1978 р. за 100 км північніше Києва, на піщаному узвищенні лівого берега р. Уж біля с. Мартиновичі Поліського району Київської області. Відома у місцевого населення під назвою урочище Сівок дюна простягнулася із заходу на схід уздовж річки на 800 м, здіймаючись над заплавою на 4 м. Колекція мікролітичного кременю зібрана на площі 50 x 15 м південного схилу центральної ділянки дюни. Щорічні збори кременю відбувалися з моменту відкриття до Чорнобильської катастрофи, що унеможливила подальші роботи на стоянці. На цей момент увесь кремій на місцезнаходженні був зібраний, а його поверхню занесло піском. Матеріали пам'ятки видавалися двічі [Залізник, 1984, с. 40-41; 1991, с. 243, 146-147]. Відвідини Мартиновичів у 2004 р. засвідчили, що місце стоянки знищено піщаним кар'єром, а дюна задернувалася.

З моменту відкриття стоянки Мартиновичі у 1978 р. тут знайдено 3924 кременя, у тому числі 124 із вторинною обробкою (табл. II). Останні становлять 3 % усіх знахідок. Переважна більшість кременів досить дрібні, а індустрія носить виразно відщеповий характер. Так, пластинок і знарядь на них у комплексі всього лише 6 % від усіх кременів, 18 % знарядь виготовлено на пластинах, решта – на відщепах. Більшість пластин неправильні, з нерегулярним грануванням спинки.

Серед нечисленних дрібних, грубих нуклеусів переважають нуклеоподібні уламки. Інші ядрища – однобічні одноплощинні (рис. 62, 109, 114) і двоплощинні (рис. 62, 113, 115). 60 % усіх виробів з ретушшю – мікроліти (рис. 9, 1-65, 69-74), які виконували функції оснащення метального озброєння. Майже половина з них – так звані пластинки з притупленим краєм (рис. 62, 32-59), переважна більшість яких, імовірно, є уламками різних вістер. Більшість вістер із притупленим краєм колекції має злегка вигнуту спинку й належить до типів сегменто- та ланцетоподібних (рис. 62, 17-31). Ці вироби типологічно близькі до кудлаївських вістер, у яких спинка, як правило, пряма (рис. 62, 1-10). Вістря коморницькі представлені двома невиразними екземплярами (рис. 62, 11-12). Знайдено чотири коморницькі трикутники (рис. 62, 13-16) і три мікрорізи (рис. 62, 60-62). З восьми трапецій комплексу шість – середньовисокі (рис. 62, 69-75), одна наближається до високих (рис. 62, 71), одна –

асиметрична, близька за формою до ромба (рис. 62, 74).

Привертає увагу знахідка трьох дрібних черешкових наконечників стріл на неправильних мікропластинках (рис. 62, 63-65). Черешки оформлені крутою ретушшю по краях, без підтісування з черевця. Вістря скошене крутою ретушшю під кутом 45°. Не виключено, що частина цих виробів – свердла.

Виразною серією представлені свердла-проколки, виготовлені в техніці крутої ретуші на масивних у перетині пластинчастих відщепах (рис. 62, 66-68, 79-83). Після мікролітів за чисельністю друге місце займають скребачки, серед яких переважають кінцеві на відщепах (рис. 62, 57, 89, 91-93). Значно менше кінцевих на пластинах (рис. 62, 84-86). Одиначними екземплярами представлені подвійні (рис. 62, 88) і округлі високої форми (рис. 62, 99). Досить багато скребачок неправильної форми на відщепах (рис. 62, 94-98). Серед нечисленних різців переважають кутові на відщепах (рис. 62, 101-104). Знайдено два бічних ретушних різці на відщепах (рис. 62, 101, 112). У колекції є пластини та відщепи з несистематичною ретушшю (рис. 62, 106-108), а також невизначені уламки знарядь.

ВАЛИ

Стоянка Вали розташована за 3 км униз за течією р. Уж від стоянки Мартиновичі, що в заплаві напроти східної околиці однойменного села Поліського району Київської області. За 2 км на південь від західної околиці с. Діброва, в заплаві лівого берега річки Уж знаходиться заплавне городище милоградської культури, яке носить назву урочище Вали. За формою це овал приблизно 400 x 250 м, оточений подвійним невисоким валом до 1 м заввишки. При насипанні валу використовувався пісок з природних дюнних узвищень в заплаві. Через таке піщане узвищення на північно-західному краю городища, висотою над заплавою до 3 м, прокладено ґрунтову дорогу. Утворилася видма площею 30 x 20 м, на якому й була зібрана колекція мезолітичного кременю [Залізник, 1984, с. 42-43; Zaliznyak, 1997, p. 26].

Усього знайдено 1782 кременів, у тому числі 54 із вторинною обробкою, що становить 3 % колекції (табл. II).

На стоянці обробляли місцевий валунний кремій сірих та жовтих відтінків. Серед нуклеусів – 10 одноплощинних однобічних (рис. 63, 47, 49-50), один двоплощинний однобічний (рис. 63, 48) і 14 нуклевидних уламків. Впадають у вічі мікролітичність і низька пластинчастість комплексу. Так, пластинки, їхні уламки, перетини

й знаряддя на пластинках становлять усього 9% колекції, а серед знарядь лише половина виготовлена на пластинках. Є серія перетинів пластинок, яких у чотири рази менше, ніж зламаних і цілих пластин.

Мікроліти, відходи їхнього виробництва й наконечники стріл на пластинах складають 50 % комплексу знарядь. Половину з них становлять пластинки з притупленим краєм і їхні уламки (рис. 63, 14-24). Знайдені також 3 ланцетоподібні вістря (рис. 63, 1, 5, 7), 7 кудлаївських (рис. 63, 2-4, 6, 11-13), у тому числі одне масивне (рис. 63, 2), коморницьке вістря (рис. 63, 10), 2 короткі коморницькі трикутники (рис. 63, 8-9), мікрорізець, 2 дрібні симетричні трапеції (рис. 63, 27-28), свідероїдний наконечник стріли з підтескою черешка з черевця (рис. 63, 25).

Чотирма екземплярами представлені уламки свердел на масивних сколах (рис. 63, 29-32). Різців три – кутові на пластинах (рис. 63, 44-45). Скребочок знайдено 12, у тому числі чотири кінцеві на пластинках (рис. 63, 33-36), три – на відщепках (рис. 63, 37, 41-42), одна подвійна на пластині (рис. 63, 38), чотири неправильні форми на відщепках. Крім того, у колекції кременю є пластинка й три відщепи з ретушшю.

Складається враження, що в цілому кудлаївський комплекс Вали має певну свідерську домішку. Про це свідчить серія кінцевих скребачок на уламках крупних масивних пластин (рис. 63, 33-38), а також характерний черешковий наконечник стріли (рис. 63, 25). До того ж, згадані кінцеві скребачки виготовлені з імпортного темно-сірого волинського кременю, що слугував сировиною для Свідеру Верхньої Прип'яті.

ВИГУРІВЩИНА

У фондах Державного історичного музею УРСР зберігається колекція зборів Б.А.Товкачевського 1937 р. на піщаних видмах краю борової тераси в с. Вигурівщина, в урочищі Борок, що на лівому березі Дніпра проти північної околиці Києва. Зараз ця місцевість безпосередньо межує з мікрорайоном Києва Троещина (якщо не поглинута ним остаточно). Матеріали видані автором цих рядків [Зализняк, 1984, с. 42-43].

Загальна кількість кременів – 443. З них 356 – відщепи, 48 – пластинки та їхні уламки, 6 – нуклеуси, 33 – вироби з вторинною обробкою. Кремій жовтого кольору, гальковий. Серед нуклеусів переважають одноплощинні для дрібних неправильних пластинок і відщепів – усього 3 екз. Двоплощинний – один, нуклеоподібних уламків – два. Серед скребачок

чотири підокруглі, дві кінцеві на відщепках, шість неправильних форм на відщепках. У колекції є три кутових різці, один бічний, відщепи з ретушшю, два свердла із крутою ретушшю. Знайдено три кудлаївські вістря, одне сегментоподібне, асиметрична трапеція, уламок трапеції, уламок пластинки зі скошеним кінцем – вістря коморницького типу.

БРОДИ

Стоянка Броди розташована в однойменному урочищі на краю борової тераси лівого берега р. Уж, західніше ферм с. Ковшиївка Поліського району Київської області. У 1981 р. на розвіяній поверхні піщаної тераси висотою до 3 м над заплавою річки виявлене невелике (до 10 м у діаметрі) скупчення мікролітичного кременю, де знайдено кілька дрібних коморницьких трикутників та їхніх уламків. З 1981 р. автор цих рядків регулярно, двічі на рік відвідував стоянку Броди з метою збору підйомного матеріалу, а в 1985 р. вона була досліджена на всій площі. Пам'ятка розташована за 30 км на захід від Чорнобильської АЕС, тому після катастрофи 1986 р. стоянка не відвідувалася. Матеріали видані у 1991 р. [Зализняк, 1991, с. 15-17, 141-143].

Поверхня пам'ятки та прилеглі території являли собою суцільні піщані видми, а шурфування показало цілковите зруйнування культурного шару. Це стало на заваді застосуванню звичайного методу розкопок пам'ятки з незруйнованим піщаним культурним шаром. Разом з тим, вдалося встановити, що незважаючи на знищену стратиграфію стоянки, її планіграфія збереглася, тобто матеріал не переміщався по поверхні у горизонтальному напрямку. Вирішено було просіяти пісок на поверхні пам'ятки за допомогою сита з вічками 2 x 2 мм, з поквдратною фіксацією знахідок. Для цього всю поверхню пам'ятки на площі 24 x 24 м було розбито на квадрати 2 x 2 м. Пісок просіювався поквдратно, до повного зникнення матеріалу на глибині 0,3-0,4 м. Просіювали пісок на брезентовий тент, на якому відвал виносили за межі розкопу. У такий спосіб пересіяно близько 300 т піску.

У результаті дослідження пам'ятки на всій площі виявилось, що крем'яний матеріал на ньому залягає двома скупченнями діаметром близько 10 м кожне. Крім північного скупчення, відкритого в 1981 р., за 10 м на південь від нього знайдено ще одне, що залягало під 20-сантиметровим шаром перевіяного піску й тому не фіксувалося на поверхні за підйомним матеріалом. Скупчення кременю, як за площею,

так і за типологічним складом інвентарю, аналогічні. Але є й низка розходжень між ними – за статистикою крем'яних виробів.

Так, у північному скупченні знайдено удвічі більше мікролітів, ніж у південному. Основна маса нуклеусів та відщепів, походить із південного скупчення. У його центрі на площі 5 x 3 м концентрація відщепів була 50-80 на 1 кв. м. Ці знахідки, без сумніву, свідчать про інтенсивну первинну обробку кременю, що відбувалася на території південного скупчення. За межами скупчень і між ними знайдені одиничні кремені, головним чином відщепи. Переважна більшість знарядь концентрувалася в межах скупчень. Ближче до країв розкопу кременів ставало менше, а в шурфах за його межами вони взагалі відсутні.

В обох скупченнях стоянки Броди виявлено 5037 кременів, у тому числі 157 із вторинною обробкою, що становить близько 3 % колекції (табл. II). Пластинки, їхні уламки й знаряддя на пластинках становлять 4 % знахідок. 13 % усіх знарядь виготовлені з пластин. Крім відщеповості всього інвентарю привертає увагу крайній ступінь його мікролітичності. Відповідно всі нуклеуси комплексу дрібні, для неправильних пластинок і відщепів (рис. 50, 142-153). Більшість із них однобічні зі скошеними площинами. Одноплощинних (рис. 50, 145-148) трохи більше ніж двоплощинних (рис. 50, 142-144). Найчисленніші ж серед ядрищ нуклеоподібні уламки.

70 % виробів з ретушшю становлять оснащення метального озброєння й відходи його виробництва – 116 мікролітів (рис. 50, 1-111). Третину їх складають дрібні, асиметричні коморницькі трикутники (рис. 50, 7-34). Шість із них несуть ретуш на третій стороні, біля вістря (рис. 50, 28-33). Лише два трикутники з 38 рівнораменні (рис. 50, 19-20), а один виділяється на загальному тлі великими розмірами (рис. 50, 1). Два мікроліти можна віднести до нетипових коморницьких вістер (рис. 50, 35-36).

Вістря типу Кудлаївка і їхні уламки такі ж численні, як і трикутники – 38 екз. (рис. 50, 41-72). Частина з них має вигнуту, сегментоподібну спинку (рис. 50, 64-66). До категорії пластинок із притупленим краєм віднесені, головним чином, уламки мікролітів, що втратили вістря (рис. 50, 73-101). Імовірно, більшість із них є уламками кудлаївських вістер, а деякі – коморницьких трикутників. Знайдено чотири мікрорізи (рис. 50, 102-105), три з яких, безсумнівно, є відходами виробництва мікролітів із притупленим краєм (рис. 50, 103-105). На рис. 50, 106 зображена

заготовка мікроліта на стадії, що передуює зняттю мікрорізня.

З 25 скребачок більшість виготовлена на відщепках неправильної форми (рис. 50, 116-126, 132). Невеликими серіями представлені підокруглі (рис. 50, 115) і кінцеві (рис. 50, 112-114) скребачки. Серед різців по два кутових (рис. 50, 135) і серединних (рис. 50, 134, 136) на відщепках. Невеликою, але виразною серією представлені свердла-проколки (рис. 50, 127-134). Знайдено десять пластинок з несистематичною ретушшю (рис. 50, 137-141) і вісім ретушованих відщепів.

Трапеції в крем'яному комплексі стоянки Броди відсутні.

ЛЮБОТИНЬ 3

У заплаві правого берега р. Прип'ять, проти с. Сенчиці (за 2 км на південний схід від нього) Заріччянського району Рівненської області тягнеться уздовж ріки піщане дюнне підвищення площею 800 x 250 м. Дюна має висоту до 3 м над заплавою й у місцевих мешканців отримала назву Люботинь. Ще у 60-ті рр. XX ст. тут знаходився однойменний хутір. Через дюну в напрямку до оз. Нобель споруджено дамбу, по якій прокладена ґрунтова дорога. Унаслідок цього будівництва в північно-західній частині дюни утворилася велика видма площею 250 x 70 м.

Пункт Люботинь 3 займає підвищену частину західного краю дюни площею 100 x 30 м [Залізник, 1991, с.18-21, 143-144; Zaliznyak, 1997, p.17-24]. Більша частина товщі культурного шару стоянки перевіяна вітром. Поверхня пам'ятки була суцільно всипана обробленим кременем з місцевих родовищ. Крем'яні уламки й відщепи настільки численні, що зібрати все не було можливості. Верхній, перевіяний вітром шар піску із кременем пересіяли за допомогою сита з вічком 3 x 3 мм. Причому, відбирали тільки вироби з ретушшю, нуклеуси та пластини, а численні уламки кременю та відщепи залишали на стоянці.

Велика кількість крем'яного бою й нуклеусів дозволяє віднести пам'ятку до категорії стоянок-майстерень. Усього зібрано 6621 кременів, з яких 1311 – вироби з ретушшю, 370 – нуклеуси, 4151 – пластинки та їх уламки (табл. II). Вироби мають досить великі розміри – як для кудлаївської чи коморницької культур, хоча й поступаються в цьому відношенні артефактам розташованих по сусідству свідерських стоянок.

В основі грубої первинної техніки обробки кременю лежить одноплощинний нуклеус для неправильних пластин з нерегулярними гранями на спинці та для пластинчастих відщепів. Серед

одноплосинних нуклеусів, що становлять 2/3 усього набору ядрищ, найбільше подконічних (рис. 51, 1-4), менше – торцевих (рис. 51, 9) і однобічних (рис. 51, 5, 10-14). Двоплосинних нуклеусів у 2,2 рази менше, ніж одноплосинних. Серед них переважають однобічні (рис. 51, 6-8), меншим числом представлені S-подібні і ядрища з перпендикулярними площинами зняття (рис. 51, 15). У колекції є також багатоплосинні ядрища й нуклевидні уламки. Відповідно до характеру нуклеусів, пластинки пам'ятки в більшості мають неправильну форму й середні розміри.

70 % усіх виробів із вторинною обробкою становлять мікроліти і їх уламки – усього 1400 екз. На рис. 52-54 показані лише цілі вироби і найбільш виразні уламки. Колекція показова для аналізу структури коморницького й кудлаївського наборів мікролітів та техніки їх виготовлення.

Провідними формами в комплексі мікролітів є трикутники, кудлаївські й коморницькі вістря, а також трапеції. Вони представлені в пропорціях 5:4:1:1,3 відповідно. Невелику серію сегментоподібних вістер (рис. 52, 81-98, 103-106) можна розглядати як модифікацію перших трьох типів мікролітів, у тому числі трикутників (рис. 53), вістер кудлаївських (рис. 53, 29-80, 113-129) і коморницьких (рис. 53, 1-28), із заокругленою або дещо опуклою спинкою. Численні мікрорізи є відходами виробництва цих мікролітів (рис. 54, 45-57). Такі ж численні уламки вістер (рис. 52, 113-129) і мікропластинки з притупленим краєм (рис. 54, 1-44) у переважній більшості являють собою уламки тих самих трьох провідних мікролітичних форм. Серед пластинок з притупленим краєм зустрічаються уламки досить великих виробів. Однак відсутні цілі мікропластинки з притупленим краєм, аналогічні знайденим на стоянці Таценки (рис. 58, 1-2). Отже, немає достовірних свідчень на користь наявності в колекції стоянки Люботинь 3 мікропластин із притупленим краєм як самостійного типу мікролітів.

Окрему категорію мікролітів, типологічно й технологічно не пов'язану з провідними мікролітичними формами колекції, становлять трапеції. Переважають трапеції високої форми на перетинах пластин з неправильним ограненням (рис. 54, 58-74). Середньовисокі вироби становлять не більше 20 % всіх трапецій (рис. 54, 75-77).

Трикутники, кудлаївські та коморницькі вістря є технологічно й типологічно зв'язаними між собою типами мікролітів. Їхні кінчики, як правило, виготовляли шляхом скошування крутою ретушню базальної частини мікроріза або мікропластинки. Якщо базальну частину зрізали

досить круто, і кут між довгою віссю заготовки й скосом становив більше 20°, виходило коморницьке вістря (рис. 52, 1-28). Але в більшості випадків скіс був більш пологим по відношенню до довгої вісі заготовки, утворюючи з нею кут від 0 до 20° (кудлаївські вістря: рис. 52, 29-80). Тому типологічна грань між коморницькими й кудлаївськими вістрями умовна. У колекції є вироби, які з однаковою підставою можна віднести як до тої, так і до іншої категорії (рис. 52, 28-31, 40-43).

Коморницькі трикутники морфологічно є не чим іншим, як кудлаївськими вістрями з ретушованим протилежним вістря кінцем (рис. 53). Переважна більшість трикутників колекції асиметричні, і лише десять із них симетричні (рис. 53, 113-112).

Кінчики трикутників і кудлаївських вістер нерідко мають підправку пригострюючої ретушню (рис. 52, 39, 44, 47, 80; 53, 17, 18, 24, 26, 45-46, 62). Наявність мікрорізованих сколів на деяких вістря цих мікролітів говорить, що часто їх виготовляли в техніці мікроріза (рис. 54, 45-57). Однак аналіз складу мікрорізців свідчить, що мікрорізова техніка знаходилася у стадії становлення.

Виготовлення мікроліта починалося з усунення голівки заготовки. Для цього на краю базальної частини пластини крутою ретушню оформлялася виїмка. Зламування голівки сколу робили як у техніці мікроріза, так і без її застосування. Про це свідчить той факт, що поряд із 30 типовими базальними мікрорізами (рис. 54, 50-56) є стільки ж голівок пластин з ділянкою крутої ретуші на краю, але відламаних без застосування мікрорізової техніки (рис. 54, 45-49). 15 екземплярами представлені мікрорізи дистальні. Крім того, є 16 вістер мікролітів із притупленим краєм і 9 псевдомікрорізців (рис. 54, 57), що свідчить про застосування мікрорізової техніки спеціально для загострення мікролітів.

Виразна серія різноманітних свердел нараховує 56 екз. (рис. 54, 78-113). Усі вони виготовлені в техніці крутого ретушування досить масивних у перетині поздовжніх сколів. Найчастіше це неправильна масивна пластина із круто ретушованими обома довгими краями, що сходяться на вістря в дистальній частині. Для виготовлення свердел використовували й трикутні в перетині сколи. Деякі свердла являють собою пластини або відщепи з трохі пригостреним ретушню кінчиком (рис. 54, 78-82). Декількома екземплярами представлені подвійні свердла з двома робочими вістряма на протилежних кінцях заготовки (рис. 54, 98-99, 110, 113).

Скребачки й різці колекції Люботинь 3 кількісно співвідносяться як 3 : 2. Скребачок налічується 80, причому 62 з них зберігають ділянки кірки на спинці (рис. 55). Половину всіх скребачок становлять кінцеві на грубих відщепях. (рис. 55, 7-18). Кінцеві на неправильних пластинах представлені 7 екз. (рис. 55, 1-6). Підокруглих налічується вісім (рис. 55, 19-20), три з яких високої форми. Третина скребачок – знаряддя на відщепях неправильної форми (рис. 55, 26-29) і невизначені уламки скребачок.

Різці, як і скребачки, відзначаються грубістю заготовок (рис. 56). Їх виготовляли на масивних неправильних відщепях, уламках кременю, нуклеоподібних уламках. 33 різці бічні виїмчаторетушні, серед яких переважають одинарні (рис. 56, 1-2, 12), але є й подвійні (рис. 56, 3-4, 6) і навіть потрійні (рис. 56, 5, 7). Невизначеними серіями представлені кутові (рис. 56, 13, 16) і серединні (рис. 56, 8-11) на відщепях.

На стоянці Люботинь 3 знайдені вироби, що займають проміжне положення між виїмчаторетушними різцями й торцевими нуклеусами. Труднощі з їхньою ідентифікацією виникли внаслідок застосування ретуші на стоянці не тільки для підготовки площадок бічних різців, але й відбивних площадок торцевих нуклеусів (рис. 51, 9).

Сокир у колекції 73 екз. (рис. 57). Як правило, це вироби трапецієподібної форми з бічними сторонами, обробленими крутою притупляючою ретушшю, і лезом, оформленим поперечним сколом. Найчастіше сокири виготовляли з природних уламків кременю плоскої форми або з відщепів. Поперечних сколів з лез сокир знайдено 23.

У колекції Люботинь 3 є також скобелі, пластини й відщепи з ретушшю, невизначені уламки знарядь, відбивники із кристалічних порід. Зустрічалися окремі речі свідерської та яніславицької культур.

КУДЛАЇВКА

Відкриття епонімної стоянки кудлаївської мезолітичної культури знаменувало початок польових та аналітичних досліджень цього яскравого прояву мезоліту Полісся.

Мезолітична колекція крем'яних виробів, зібрана у 1925, 1930 рр. біля с. Кудлаївка в пункті № 6 М.Я.Рудинським [1925, с. 13-32, 1931; фиг. 8], вважалася загубленою під час Другої світової війни. Але в кінці 70-х рр. ХХ ст. авторам вдалося розшукати її у фондах Державного історичного музею УРСР у Києві і, опрацювавши, ввести в

науковий обіг [Залізник, 1980; 1986, с. 134-139; 1998, с.158].

Комплекс налічує 4555 кременів, зокрема 129 виробів із вторинною обробкою, що становить 2,8% усієї колекції. У якості сировини використовувався місцевий плямистий деснянський кремій. Невелику частину артефактів виготовлено з темно-сірого кременю, який також трапляється на деснянських родовищах. Привертає увагу люстр, помітний на поверхні більшості кременів колекції. Він, імовірно, виник внаслідок перевиювання вітром піщаних відкладів, у яких залягав культурний шар пам'ятки.

Уся колекція відзначається мікролітизмом. Переважну більшість кременів (майже 90%) становлять відщепи, нерідко дрібні, з жовтою кіркою. Пластинчаста техніка розвинена слабо. Пластинки невеликі, неправильної форми і з нерегулярним ограненням спинки. Пластинки, їх уламки та знаряддя на пластинах (індекс пластинчастості) становлять лише 8,8% усієї колекції. Незважаючи на нерозвинену техніку одержання пластин, 62% виробів із вторинною обробкою виготовлені на пластинах.

Для колекції Кудлаївки характерною є максимальна утилізація кременю. Жовна, великі уламки кременю практично відсутні. Нуклеусів мало, усі вони максимально утилізовані, невеликих розмірів. Переважають нуклеоподібні уламки. Сталу типологічну серію утворюють дрібні однібічні нуклеуси: одноплощинні (рис. 67, 79-81) та двоплощинні (рис. 67, 82) для дрібних неправильних пластин і відщепів.

Привертає увагу той факт, що переважну більшість виробів із вторинною обробкою становить оснащення металевих зброї (мікроліти з притупленим краєм, трапеції, наконечники стріл на пластинах) – 77% усіх знарядь. Із них найчисленнішими є мікроліти з притупленим краєм (рис. 67, 1-46) – 53% усіх знарядь. Вони представлені вістрями кудлаївськими (рис. 67, 1-14, 18-29), коморницькими (рис. 67, 15-17), сегментоподібними (рис. 67, 30-32), а також пластинками з притупленим краєм та їх уламками (рис. 67, 33-46).

Кудлаївські вістря, або вістря типу Ставиного, виготовлялися з невеликих мікропластинок або пластинчастих відщепів шляхом притуплення крутою ретушшю одного довгого краю заготовки. Причому, голівка заготовки з відбивним горбком відтиналася, зазвичай, ретушшю, і один кінець мікроліта пригострювався. Притуплююча ретуш утворювала пряму або трохи вигнуту спинку (рис. 67, 1-29).

Коморницькі вістря типологічно досить близькі до вістер Ставинога-Кудлаївка, оскільки на обох типах мікролітів круте ретушування застосовувалося для відтинання відбивного горбка заготовки. Тому зустрічаються перехідні типи мікролітів, що посідають проміжне місце між вістряма Ставинога та коморницькими (рис. 67, 18). Принциповою відмінністю коморницьких вістер від вістер Ставинога-Кудлаївка є те, що крута ретуш на коморницьких вістрях покриває не весь, а лише частину довгого краю заготовки і розташована під кутом до довгої вісі мікроліта (рис. 67, 15-18). Натомість крута ретуш на коморницьких вістрях зазвичай відтинає голівку мікропластинки або відщеп.

Сегментоподібні вістря типологічно пов'язані з кудлаївськими і відрізняються від останніх лише дещо вигнутою спинкою (рис. 67, 30-32).

На стоянці знайдено мікропластини з притупленим краєм, які, на відміну від вістер, не мають загострення на жодному кінці, а також уламки мікролітів з притупленим краєм (рис. 67, 39-46).

Наконечники стріл виготовлені на дрібних пластинах за допомогою ретушування черешкової частини, рідше – вістря, напівкрутою ретушшою з боку спинки (рис. 67, 47-55). Залежно від наявності пласкої підтески з черевця наконечники поділяються на два типи: з підтескою та без неї. Серед наконечників, що не мають підтески, більшість виробів має черешок, оформлений протилежною напівкрутою ретушшою (рис. 67, 47, 49-50).

Серед трапецій переважають високі, що зазвичай виготовлялися на відщепі (рис. 67, 56-61), тоді як середньовисокі – на перетинах пластин (рис. 67, 62-65).

Свердла та проколки представлені виразною серією (рис. 67, 69-73). Виготовлялися вони на невеликих, але масивних у перетині сколах.

Різець представлений лише одним екземпляром (рис. 67, 68).

Скребочок знайдено 16 (рис. 67, 66-67, 74-78). Переважають неправильної форми на відщепі. Знайдено також кінцеві та підокруглі скребачки на відщепі з кіркою на спинці.

ОЗЕРНЕ 1

Пам'ятка відкрита та досліджувалася в 1985-1986 рр. М.М.Кривальцевичем [Кривальцевич, 1987а, б, 1988; Кудряшов, Кривальцевич, 1984, с.87-102]. Розташована на березі оз.Вечера в басейні р.Оресси, лівобережного допливу р.Прип'ять, в ур. Дубне, за 0,7 км на північний захід від с. Озерне Любанського району Мінської

області республіки Білорусь. Урочище являє собою піщане узвищення серед заплавної торфовиці озера розміром 150 x 250 м і висотою до 5 м над заплавою. Кремені мезолітичного вигляду концентрувалися у північно-західній, підвищеній частині урочища, де автором відкриття проведені поквдратні збори матеріалу на площі 584 кв. м.

На стоянці зібрано 4199 оброблених кременів, в тому числі 260 із вторинною обробкою. Природні конкреції невеликі, до 6 см. Кремінь із місцевих родовищ, непрозорий, жовтих та сірих відтінків. Уламки, аморфні відщепи й лусочки переважають над відносно нечисленними доскональними сколами-заготівками знярядь. Комплекс характеризується застосуванням твердого відбійника, відщеповістю та мікролітизмом.

Провідною серією ядрищ є дрібні одноплощинні, однобічні для невеликих пластинок неправильної форми та пластинчастих відщепів (рис. 68, 1-12). Тильний бік ядрищ у багатьох випадках не оброблений і зберігає кірку. Є кілька аналогічних нуклеусів з двома площинами та велика кількість атипових багатоплощинних ядрищ та нуклевидних уламків.

Серед 260 виробів з ретушшою особливої уваги заслуговує виразна серія різноманітних мікролітів з притупленим краєм. За М.М.Кривальцевичем та В.Е.Кудряшовим, на стоянці Озерна 1 зібрані вістря типу Ставинога-Кудлаївка – 18 екз. (рис. 69, 8-11), сегментоподібні – 8 (рис. 69, 1-7, 16-18), типу Коморниця – 14 екз. (рис. 69, 35-38, 41-45), типу Яніславиця – 5 (рис. 69, 40). Знайдено 47 мікропластинок з притупленим краєм та їх уламків (рис. 69, 12-15, 19-21), 3 трапеції (рис. 69, 22-24).

Серед чотирьох наконечників стріл на пластинах (рис. 69, 31-34) два мають характерну для свідерської традиції пласку підтеску черешків з черевця. Знайдено 13 проколок та свердел з крутою ретушшою (рис. 69, 25-30).

Серед скребачок 25 кінцевих, переважно на відщепі (рис. 68, 13, 15, 18-20, 24-27, 38), 8 округлих (рис. 68, 22-23), 13 аморфних (рис. 68, 14, 16-17, 21, 39) «скребачів», за термінологією авторів дослідження.

Є різці (рис. 68, 28-37, 40-43) на зламі пластини – бічні ретушні, серединні, але більшість різців на масивних відщепі.

В колекції 48 відщепів та пластин з крайовою ретушшою.

Зауважимо, що більшість вістер, зарахованих авторами до числа коморницьких, типологічно

Таблиця IV. Крем'яний інвентар яніславицьких стоянок Протереб /1/, Смоляниково /2/, Непірець /3/, Сенчиці 5а /4/, Рудий Острів /5/.

Назва виробів	Пам'ятки	1	2	3	4	5
Нуклеуси одноплощинні торцеві		4		6	15	2
однобічні		2	1	1	3	12
пірамідальні					5	
двоплощинні		1	3		3	4
нуклеоподібні уламки		35	5	4	18	70
Пластини та їхні уламки		685	343	380	730	930
Відщепи, уламки кременю		7440	1940	1545	14192	6804
Невизначені уламки знярядь		33	12	9	20	
Вироби з ретушшю						
Яніславицькі вістря		15	3	2	41	10
Наконечники на пластинах						4
Яніславецькі трикутники		8	4	6	12	2
Мікрорізці		25	6	18	126	15
Трапедії високі		39	11	7	17	18
низькі та середньовисокі		10	1	6	4	7
Кукрекські вкладні		2	1			1
Мікропластини з пригупленим краєм		6			9	11
Скребачки кінцеві на пластинах		20	8			35
на відщеплах		30	11			65
подвійні		2				8
округлі та підокруглі		16	3			60
неправильної форми на відщеп.		32	22	12	65	160
Різці кутові		9	5		7	40
бічні		1	2			12
серединні і кукрекського типу			2			10
Свердла-проколки		2	1		8	5
Сокири		2	4	1	21	2
Пластини з ретушшю		48	10	9	35	120
Відщепи з ретушшю		23	6	3	60	102
Усього кременів,		8490	2394	2009	15336	8527
у тому числі з ретушшю		290	90	64	410	698

такими не є. Відсутні рисунки яніславицьких вістрів (крім рис. 69, 40). Відсутні також коморницькі трикутники та мікрорізці, яких слід очікувати у подібних комплексах. Не можна виключати можливість невеликої домішки свідерських матеріалів: характерні наконечники з пласкою підтесною черешків з черевця (рис. 69, 31-32), деякі кінцеві скребачки (рис. 68, 20), різці на пластині (рис. 68, 37).

Разом з тим, слід погодитися з визначенням В.Е.Кудряшовим та М.М.Кривальчевичем стоянки Озерна 1 як достатньо типового кудлаївського комплексу, що має найближчі аналогії серед матеріалів ранньомезолітичних

пам'яток Українського Полісся, таких як Кудлаївка, Таценки, Кухарі, Мартиновичі та їм подібні.

ЯНІСЛАВИЦЬКА КУЛЬТУРА

МАКСИМОНІС 4

На думку більшості сучасних дослідників, найбільш архаїчною за морфологією виробів стоянкою яніславицької культури вважається Максимоніс 4 у Литві. Її матеріали даємо за публікацією відомої литовської дослідниці Р.К.Римантене [Римантене, 1971, с.118-123]. Пам'ятка розташована на західному кінці

с.Максимоніс Варенського р-ну Литви, на краю піщаної надзаплавної тераси, що має висоту над плесом р.Німан близько 6 м. Незважаючи на руйнування водами Німану, культурний шар частково зберігся. Він залягав у піщаних відкладах на глибині 0,6-0,8 м від поверхні і складався виключно з виробів із кременю. Крем'яні артефакти утворювали скупчення діаметром 8-10 м (крем'яницю), яка, скоріше за все, являла собою рештки стійбища однієї нуклеарної сім'ї. Досліджені рештки лінзи невеликого вогнища діаметром близько 25 см і потужністю 12 см, що супроводжувалися обпаленими кременями.

Характерною рисою комплексу є значні розміри виробів, перш за все великі пластинчасті заготовки знарядь, ширина яких сягає 1,5-2 см (рис. 77-78). Нуклеуси одноплосинні, торцеві для відтискних пластин (рис. 78, 15-16). Виразною серією представлені досить великі яніславицькі вістря різних типів: з натуральною (рис. 77, 1, 17, 20) та зламанною (рис. 77, 9, 13-19) основою, з ретушованою основою (рис. 77, 2-8), у тому числі ромбічні (рис. 77, 2-5). Чималою кількістю представлені відходи виробництва вістер – численні мікрорізці, серед яких багато великих екземплярів (рис. 77, 21-34). Серед мікролітів 2-3 яніславицькі трикутники (рис. 77, 11-12).

Скребачки представлені типовими для яніславицької культури аморфними виробами на відщепі, що отримали від польських колег назву «велораки» (рис. 77, 35-45). У цілому не властиві Яніславиці різці в колекції Максимоніс 4 представлені численною серією архаїчного вигляду знарядь на великих пластинах (рис. 78, 1-9, 11, 13). Домінують своєрідні бічні ретушні форми з різцевими сколами під значним кутом до поздовжньої осі пластини-заготовки (рис. 78, 2-7). Є різці на куті зламанної пластини (рис. 78, 11, 13).

Виразною є серія трапецієподібних сокир на крупних масивних відщепі (рис. 78, 17-18), у тому числі з лезом, підправленим поперечним сколом (рис. 78, 17). Найвні відщепи та пластини з ретушню (рис. 77, 40, 78, 9), розвертка на масивному відщепі (рис. 78, 14).

Повна відсутність трапецій у комплексі свідчить на користь раннього віку пам'ятки. Р.К.Римантене датувала комплекс раннім мезолітом і генетично пов'язувала з маглемезькими пам'ятками Західної Балтії пребореального та бореального часу [Римантене, 1971, с.118-123].

КРАСНОВКА 1Б

Ще одна яніславицька пам'ятка без трапецій у комплексі знахідок відома з території Білорусі. Стоянка Красновка 1Б відкрита В.П.Ксензовим на краю піщаної надзаплавної тераси р.Березина біля с.Красновка Світлогорського району Гомельської обл. Досліджена на площі 120 кв. м. Крем'яні вироби залягали у жовто-бурому піщаному підґрунті на глибині 0,2-0,5 м, перекриті 20 см темного гумусованого піску [Ксензов, 1988, с.114-118].

Для виготовлення знарядь використовували крейдианий сожський кремій темно-сірого кольору з дрібними цятками крейди. Усього знайдено 1599 виробів, переважно відщепів. Пластинок небагато (71 екз.), але деякі досить досконалі, отримані у відтискній техніці. Нуклеуси досконалої форми відсутні. Переважають досить аморфні, спрацьовані ядрища.

Знарядь із ретушню усього 120. Найчисленніші скребачки – 25 екз. Більшість виробів виготовлена на відщепі, представлені скребачки «велораки», за польською термінологією (рис. 79, 20-23, 28-33, 35-36). П'ять скребачок кінцеві на пластинах (рис. 79, 14-18). Різців усього 3, аморфні на відщепі (рис. 78, 34). Присутні відщепи та пластини з ретушню (рис. 79, 24-27, 37-38).

Найбільш представницьким в колекції є набір мікролітів. Серед них десяток яніславицьких вістер з кінцями, виконаними в техніці мікрорізцевого зламу (рис. 79, 1-9). Домінують вістря зі зламанною основою (рис. 79, 4-9). Трьома екземплярами представлені своєрідні вістря з мікрорізцевими зламами на обох протилежних кінцях пластинчастої заготовки (рис. 79, 1-3). В колекції є три мікрорізця (рис. 79, 12-13), що є відходами виробництва яніславицьких вістер, а також перетин пластини з одним круто ретушованим кінцем (рис. 79, 11). Останній виріб, скоріш за все, є уламком ретушованої основи яніславицького вістря. Знайдені два уламки пластинок з притуплюючою ретушню по краю (рис. 79, 10) – можливо уламки яніславицьких трикутників.

Набір знарядь стоянки Красновка 1Б в цілому відповідає комплексам рудоострівського типу, що являють собою східний локальний варіант Яніславиці і поширені в Поліському Подніпров'ї. Відсутність трапецій пояснюється або випадковістю, або відносно раннім віком пам'ятки.

Таблиця V. Крем'яний інвентар яніславицьких стоянок
Переволока 2 /1/, Сенчиці 5д/2/.

Назва виробів	Пам'ятки	1	2
Нуклеуси одноплощинні торцеві	24	15	
двоплощинні	4	2	
нуклеоподібні уламки	8	5	
Пластини та їхні уламки	1523	106	
Відщепи, уламки кременю		3041	
Невизначені уламки знарядь	50	8	
Вироби з ретушшю			
Яніславицькі вістря з неретуш. осн.	30	5	
з ретуш. осн.	6		
Яніславецькі трикутники	14	3	
Мікрорізиці	40	3	
Трапедії високі	50	7	
низькі та середньовисокі	2	4	
Мікропластини з притупленим краєм	8		
Скребачки кінцеві на відщепах	7		
підокруглі	3		
неправильної форми на відщеп.	37	45	
Різиці кутові	7	7	
Свердла-проколки		1	
Сокири	30	7	
Пластини з ретушшю	21	20	
Відщепи з ретушшю	10	25	
Усього кременів,	1875	3304	
у тому числі з ретушшю	265	127	

СЕНЧИЦІ 5а

Пам'ятка розташована на дюнному масиві Ляхове, за 1 км на південь від с. Сенчиці Заріччянського району Рівненської області. Відкрита і досліджувалася Л.Л.Залізником 1987-1988 рр. [Залізняк, 1991, с. 36-37, 149-150; 1998, рис.70]. Стоянка являла собою скупчення обробленого кременю площею 10 x 7 м у піщаній відмі за 30 м на захід від дороги Морочне – Пінськ. Пісок на місці скупчення був пересіяний за допомогою сита з вічками 3 x 3 мм. Усього знайдено 15336 кременів, у тому числі 410 виробів з ретушшю (рис. 80- 81) (табл. IV).

Серед нуклеусів переважають одноплощинні торцеві для правильних пластин (рис. 80, 24-26). Кількома екземплярами представлені правильні одноплощинні пірамідальні ядрища (рис. 80, 27). Пластинки, їхні уламки, знаряддя на пластинах становлять близько 7 % крем'яного комплексу. Імовірно, пам'ятка являла собою залишки стоянки-майстерні, де робили інтенсивну первинну обробку

кременю. Більшість пластин – сколи середньої й малої величини з правильним грануванням спинки, вигнутим профілем, характерним для відтискових пластин, знятих з одноплощинних нуклеусів.

Більше третини всіх виробів з ретушшю становлять мікрорізиці (рис. 81, 90-132), серед яких переважають базисні. З 46 яніславицьких вістер (рис. 81, 1-44, 49-50) лише 7 мають ретушовану основу (рис. 81, 13-18, 42). Два з них – яніславицькі вістря подвійні, ромбічної форми (рис. 81, 13-14). Переважна більшість яніславицьких вістер виготовлена на базисних кінцях пластин, має зламану або природну основу. Є два мікролітичних вістря типу Пеньки, за польською термінологією (рис. 81, 49-50).

Знайдено 12 яніславицьких трикутників (рис. 81, 45-47, 60-67), а також 9 уламків мікропластин із притупленим краєм, які, швидше за все, також є уламками трикутників (рис. 81, 51-57). В колекції наявні також два вістря типу Свядборг (рис. 81, 58-59) і одна велика пластина зі скошеним крутою ретушшю кінцем (рис. 81, 48).

Серед трапецій переважають вироби високої форми, найчастіше виготовлені на відщепках (рис. 81, 68-79, 83-89), але є й чотири трапеції середньої висоти (рис. 81, 80-82).

Різців (рис. 80, 8-9) майже в десять разів більше, ніж скребачок. Останні представлені, головним чином, виробами неправильної форми на відщепках (рис. 80, 1-7, 12-14).

Виразну серію складають сокири трапецієподібної форми на великих відщепках із крутою ретушшю по довгих краях і поперечним сколом по лезу (рис. 80, 19-23). Є серія свердел-проколок (рис. 80, 10-11, 18), пластини та відщепи з ретушшю (рис. 80, 15-17). Траплялися також нечисленні вивітрілі дрібні фрагменти ранньонеолітичної кераміки з рослинною домішкою в глині.

Поруч із пам'яткою розташоване скупчення крем'яних виробів свідерської культури, чим, очевидно, пояснюється наявність в колекції стоянки Сенчиці 5а декількох двоплосинних човнувятих нуклеусів і двох наконечників стріл на пластинах характерних для Свідеру обрисів.

ПЕРЕВОЛОКА 2

За два кілометри на південний захід від с. Омит Заріччянського району Рівненської області, у заплаві правого берега р. Стоход розташована параболічна дюна, відома серед місцевого населення як урочище Переволока. Дюна складена пісками, має серпоподібну форму, відкриту на південний захід, і займає площу 1000 Ч 600 м, вивисуючись над заплавою на 2-5 м. На дюні розташований нині покинутий хутір Переволока, а також літні загоны для великої рогатої худоби. Внаслідок знищення у повоєнні роки копитами корів дернового покриву, піщана поверхня дюни почала інтенсивно перевиватися.

У видмах південного крила дюни виявлені два великих свідерських місцезнаходження: Переволока 1 і Переволока 2, кожне з яких складається з кількох скупчень крем'яного матеріалу.

Переволока 2 – це видма площею 80 Ч 25 м на внутрішній частині північного крила дюни. На ній у 1985, 1987 і 1988 рр. велися збори крем'яних виробів свідерської та яніславицької культур. Причому, якщо свідерський матеріал концентрувався у західній частині видми, то яніславицький – у східній. У центрі ці два комплекси наклалися один на одного і неподільні в частині відходів виробництва та деяких знарядь (сокири, пластини та відщепи з ретушшю). Разом із тим, у колекції крем'яних виробів Переволока 2 міститься виразна серія мікролітів,

яніславицька культурна приналежність яких не викликає сумнівів. Верхній шар піску східної частини видми пам'ятки у 1988 р. був пересіяний через сито з вічками 3 Ч 3 мм. Звідси походить виразна колекція характерних виробів яніславицької культури, що нараховує 1875 кременів [Zaliznyak, 1997, р. 35-38] (табл. IV). Зазначимо, що через величезну кількість відходів обробки кременю, та часткову змішаність зі свідерськими матеріалами, відщепи та уламки кременю були полишені на пам'ятці.

До яніславицького комплексу стоянки Переволока 2 слід віднести виразну серію (24 екз.) одноплосинних, однобічних нуклеусів із прямими ударними площинами (рис. 89, 12-18, 90, 13-15), численні правильні, тонкі пластинки з одноплосинних нуклеусів (1523 екз.), скребачки на відщепках, часто зі скоблевими виїмками (рис. 89, 1, 2, 8-10, 90, 1-10), вірогідно і деякі сокири, яких знайдено 30 (рис. 89, 11, 90, 11, 12).

На пам'ятці знайдено 36 яніславицьких вістер (рис. 91, 1 - 40), переважна більшість яких має зламану основу (рис. 91, 1-4, 10-17, 19-38), а також два уламки ромбічних вістер, ретушованих по краю протилежному вістря (рис. 91, 2). У колекції наявні 14 яніславицькі трикутники та їх уламки (рис. 91, 40-61), один з яких доволі масивний (рис. 91, 40). Знайдено один цілий (рис. 91, 48), а також уламок чотирикутника (рис. 91, 48, 49). Високих трапецій знайдено 50, частина з яких злегка асиметричні (рис. 92, 1-48). Знайдено 40 мікрорізців, що являють собою відламані у мікрорізцевій техніці головки пластин (рис. 92, 57-75). Серед них зустрічаються і дистальні мікрорізці з кінчиків пластин (рис. 92, 76-80).

Крім яніславицьких знарядь на стоянці знайдено вироби з кременю свідерської культури: одиничні двоплосинні нуклеуси, 13 наконечників стріл на пластинах з пласкою підтескою із черешкової частини, окремі різці, скребачки на великих пластинах. Вірогідно у комплексі є невелика кудлаївська домішка, представлена трьома мікрівістряма з притупленим краєм сегментоподібних обрисів.

Вірогідно з яніславицьким комплексом пов'язані дрібні фрагменти неолітичної кераміки з помітною домішкою рослинних волокон у тісті та з накольчастим орнаментом.

НЕПРЕЦЬ

Стоянка виявлена Волинським загоном Поліської експедиції Інституту археології АН УРСР у 1983 р. за 1.5 км на схід від с. Балаховичі Володимирецького району на Рівненщині. За 2

км на схід від р. Стир в уроч. Непірець є піщана дюна, що перевищується вітром і височить на 5 м над струмком, який протікає біля її підніжжя. У піщаній відмі на її вершині знайдено два скупчення мікролітичного кременю по 8 - 10 м у діаметрі кожне. Скупчення відділені одне від одного простором 10 м, що майже не містить знахідок. З 1983 по 1989 р. автор цих рядків неодноразово відвідував стоянку і пересіяв пісок на її поверхні через сито з вічком 3 Ч 3 мм. Був отриманий виразний мікролітичний комплекс виробів яніславицької культури [Залізник, 1991, с.35, 149]. Однотипний кремінний інвентар обох скупчень кременю стоянки дозволяє розглянути їх як єдиний комплекс.

Усього на стоянці Непірець знайдено 2009 кременів, у тому числі 64 із вторинною обробкою, що становить близько 3 % усіх артефактів (табл. IV). Переважна більшість знахідок – відщепи та дрібні правильні пластинки з сірого якісного кременю з місцевих родовищ Волині. Показник пластинчастості вищий, ніж на розташованих східніше на Житомирщині та Київщині рудоострівських стоянках, і становить 22 %. На пластинах виготовлено 80 % усіх знарядь.

Помітна виразна серія типових яніславицьких нуклеусів – одноплощинних, торцевих із прямою ударною площиною, призначених для одержання правильних мікропластин (рис. 94, 65, 67 - 71).

Дві третини виробів з ретушшю представлені мікролітами й відходами їхнього виробництва. Знайдено чотири яніславицькі вістря і їхній уламок (рис. 94, 1 - 4). Вістер з ретушованою основою немає. Однак деякі фрагменти мікролітів, що нагадують уламки низьких трапецій (рис. 94, 41, 42), можливо, є відламаними основами вістер.

Знайдено шість яніславицьких трикутників та їхніх уламків (рис. 94, 5 - 9). Виразними серіями представлені мікрорізці, головним чином базальні (рис. 94, 11 - 28) і трапеції, серед яких високих трохи більше, ніж середньовисоких (рис. 94, 29-40).

П'ята частина всіх знарядь – скребачки. Всі вони неправильної форми на відщепі, так звані велоракі, за термінологією польських дослідників (рис. 94, 43 - 55). Знайдена серія пластин з ретушшю, у тому числі з виїмками (рис. 94, 56 - 64). Деякі з них типологічно наближаються до скребків неправильної форми. Звертає увагу повна відсутність різців, що властиво яніславицьким пам'яткам Західного Полісся.

У колекції є одна сокира на відщепі з лезом, оформленим поперечним сколом (рис. 94, 66).

СМОЛЯНИКОВО

У 1974 р. геолог В.К.Пясецький виявив групу мезолітичних стоянок на західному березі великого заторфованого озера Корма в с.Рудня Озерянська Олевського району Житомирської області [Пясецький, 1979, с. 46 – 60]. Ці пам'ятки з мікролітичним інвентарем яніславицького типу розташовані в згаданому селі, на піщаних мисах борової тераси у місці витоку струмка із заторфованого, а нині осушеного озера Корма.

Стоянка Смоляниково відкрита в однойменному урочищі під час обстеження пам'яток поблизу оз. Корма автором цих рядків у 1983 р. на північній околиці с. Рудня Озерянська за 400 м на північний захід від стоянки Корма 4 [Залізник, 1991, с. 34, 148, 149]. Кремінь збирався на піщаному березі торфовища протягом 100 м у видмах, що утворилися на місці ґрунтової дороги.

На стоянці Смоляниково знайдено 2394 кремені, 90 з яких із вторинною обробкою (табл. IV). Таким чином, близько 3 % усіх кременів становлять знаряддя з ретушшю. Незважаючи на те, що на пам'ятці оброблявся жовтий і сірий зернистий житомирський кремін з місцевих родовищ, нуклеусів небагато. Знайдений один одноплощинний однобічний для пластин (рис. 98, 65), три невиразних двоплощинні (рис. 98, 64), п'ять нуклеоподібних уламків. Пластинки колекції середніх розмірів із правильним грануванням спинки, показник пластинчастості 16 %. На пластинках зроблено близько 40 % знарядь.

Мікроліти та відходи їхнього виробництва становлять близько 17 % кременів з ретушшю. Знайдено три яніславицькі вістря зі зламанною основою (рис. 98, 1-3), чотири уламки яніславицьких трикутників на мікропластинках (рис. 98, 4 - 7), шість базальних мікрорізців (рис. 98, 8 - 13). У комплексі налічується одна середньовисока й 11 високих трапецій (рис. 98, 14 - 25), три з яких виготовлені на відщепі і типологічно належать до категорії малих транше (рис. 98, 14, 15). Знайдений один атипичний кукрекський вкладень (рис. 98, 26).

Найчисленнішою категорією виробів з ретушшю стоянки Смоляниково є скребачки, які становлять 50 % усіх знарядь. Половина скребачок кінцеві на відщепі (рис. 98, 36 - 39) і пластинах (рис. 98, 28 - 33). Кілька скребачок підокруглі (рис. 98, 34, 35), у тому числі одна високої форми (рис. 98, 34). Настільки ж численні, як і кінцеві, скребачки неправильної форми на відщепі (рис. 98, 40 - 46). Однак останніх у наборі скребачок значно менше, ніж у яніславицьких комплексах Західної Волині.

Різців у колекції Смоляниково у 4,5 рази менше, ніж скребачок. Переважають кутові на відщеплах (рис. 98, 48) і пластинах (рис. 98, 49, 53). Одиначними екземплярами представлені бічні на відщеплах (рис. 98, 50, 52) та серединні (рис. 98, 57). Загалом різці значно численніші і розвиненіші ніж на яніславицьких стоянках Рівненської, Волинської областей та Польщі.

У комплексі є чотири сокири або тесла трапецієподібної форми з перехватом і з лезами, оформленими поперечними сколами (рис. 98, 62, 63). Вигодували їх на великих відщеплах крутим ретушуванням бічних сторін. Лезо пригострювали поперечними сколами. Знайдено один перфоратор (рис. 98, 27), серія пластин з несистематичною ретушшю (рис. 98, 55 - 61), а також різноманітні відщепи з ретушшю.

У видмах зустрічалися дрібні фрагменти ранньонеолітичної кераміки з рясною рослинною домішкою в глині і гребінчастим орнаментом.

ПРОТЕРЕБ

Стоянка відкрита у 1984 р. [Зализняк, 1991, с. 32, 33, 147, 148]. Розташована на північному краю дюнного узвищення в заплаві лівого берега р. Уж біля с. Мартиновичі Поліського району Київської області. Витягнута уздовж ріки на 800 м піщана дюна посилено переважається вітром, через що одержала в місцевого населення назву урочище Севок. Північний край дюни розмивається невеликим рукавом р. Уж, що носить назву Протереб. Кремій був зібраний на площі 20 Ч 10 м на піщаних видмах, що височать над дзеркалом протоки на 1,5 м.

Усього тут знайдено 8490 крем'яних виробів з житомирського кременю жовтих і сірих відтінків (табл. IV). Знарядь із ретушшю 290, що становить 3,4 % всіх знахідок. Серед нуклеусів дуже багато невиразних нуклеоподібних уламків. Ядрища закінченої форми, як правило, одноплщинні торцеві, рідше односторонні для пластин (рис. 99, 107 - 110). Досить досконалі відтискні пластини й знаряддя на пластинах становлять 10 % усіх кременів. 55 % виробів з ретушшю виготовлено на пластинах.

Третину всіх виробів із вторинною обробкою становлять мікроліти й відходи їхнього виробництва (рис. 99, 1 - 105). Половина з них трапеції, серед яких переважають високі, симетричні на перетинах пластин (рис. 99, 49 - 97). Окремими екземплярами представлені високі трапеції на відщеплах, так звані малі транше (рис. 99, 50), трапеції середньовисокі (рис. 99, 68, 71, 72, 94), асиметричні (рис. 99, 67). Знайдено одну трапецію з ретушшю, що заходить на спинку (рис.

99, 70). Значна частина трапецій у фрагментованому стані (рис. 99, 73 - 93). Четверть мікролітичного набору становлять мікрорізці (рис. 99, 20, 21, 26 - 48), представлені, в основному, відламаними голівками пластин (базальні мікрорізці).

Знайдено 15 яніславицьких вістер зі зламаною основою та їхні уламки (рис. 99, 2 - 11, 22 - 25). Є одне подвійне яніславицьке вістря на великій пластині (рис. 99, 1), а також вісім яніславицьких трикутників та їхніх уламків (рис. 99, 12 - 19). Двома екземплярами представлені атипові кукрекські вкладні (рис. 99, 98, 99). П'ять кудлаївських вістер та їхніх уламків (рис. 99, 100 - 105), імовірно, є механічною домішкою в яніславицькому комплексі пам'ятки. Усього лише за 50 м на південь від стоянки розташоване відоме кудлаївське місцезнаходження Мартиновичі.

Третину виробів з ретушшю пам'ятки становлять скребачки, половина з яких кінцеві. Скребачок кінцевих на відщеплах трохи більше (рис. 100, 15 - 27), ніж кінцевих на пластинах (рис. 100, 1 - 14). Виразною серією представлені округлі й підокруглі скребачки на відщеплах (рис. 100, 28 - 35), частина яких високої форми (рис. 100, 28, 29). 30 % скребачок – вироби неправильної форми на відщеплах (рис. 100, 36 - 46).

У колекції Протереб різців удесятеро менше, ніж скребачок. Майже всі вони виготовлені на відщеплах. Переважають різці кутові (рис. 100, 47 - 49, 51 - 53). Одиначними екземплярами представлені бічні ретушні (рис. 100, 50 - 55) і серединні (рис. 100, 54). Є три різці кукрекського типу – на відщеплах із плоскими різцевими сколами (рис. 100, 48, 49, 54). Також знайдені численні пластини з несистематичною ретушшю (рис. 100, 56 - 72) і ретушовані відщепи, дві атипові сокири на відщеплах (рис. 99, 111) і два атипові свердла. На поверхні зібрані сильно вивітрілі дрібні фрагменти неолітичної кераміки з рослинною домішкою в глині.

ЦИГАНІВКА

Стоянка виявлена 1981 р. А.М.Гутовським на правому березі р. Зельянки (ліва притока Німану) за 1 км східніше с.Циганівка Зельвенського р-ну Гродненської обл. республіки Білорусь [Гутовский, 1988, с. 3-7]. Уздовж річки витягнута піщана дюна 300 Ч 10 м, висотою до 5 м над заплавою. Крем'яні матеріали зібрані у північній, найвищій частині дюни. Усього знайдено 420 кременів, з яких 78 знаряддя мезолітичного вигляду.

Усі вироби виготовлені з сірого німанського кременю, відслонення якого відомі на березі Бездонного озера за 4 км на північний захід від стоянки. Знайдено 5 нуклеусів, з яких два яніславицького типу – одноплощинні клиноподібні для правильних пластинок. Один нуклеус однобічний з двома скошеними скошеними площинами, що властиво нуклеусам свідерської культури. Таким чином, в колекції Циганівки наявні вироби різних культурних традицій: яніславицької (рис. 104, 1-30), свідерської (рис. 104, 32, 34-40), а також два асиметричні вістря красносільського чи пісочнорівського типу (рис. 104, 31, 33).

Серед яніславицьких мікролітів привертають увагу 12 характерних вістер з мікрорізцевими сколами (рис. 104, 1-6) та 9 трикутників (рис. 104, 7-12, 20, 21). Усі вістря мають зламану основу. Мікрорізець усього один (рис. 104, 17). Мікропластинок з притупленням краєм, що могли бути уламками трикутників, у колекції 5 (рис. 104, 18, 19, 22). Знайдено 2 трапеції високої форми (рис. 104, 15, 16).

До яніславицького ж комплексу вірогідно належать 9 скребачок на відщепках неправильної форми (рис. 104, 1-6), пластинки та їх перетини з ретушшю, правильні відтиски пластини з регулярним ограненням спинки. Трапецієподібна сокира на великому первинному відщепі з крутою ретушшю по довгих краях (рис. 104, 39) могла бути як яніславицькою, так і свідерською.

Свідерську належність безумовно мають вироби на характерних пластинах, знятих з двоплощинних нуклеусів зустрічного сколювання: 2 наконечники стріл з пласкою підтескою черешка та вістря (рис. 104, 32, 34), 3 кінцеві скребачки (рис. 104, 35, 36), різці на уламках масивних пластин (рис. 104, 37, 38).

МОЙСЕЄВИЧІ

Стоянка в гирлі правої притоки Прип'яті річки Уборті була відкрита у 1932 р. білоруським археологом О.Коваленю. Центральнополіським загоном Інституту історії АН Білорусі у складі ВСВергей, М.Н.Кривальцевича та В.Є.Кудряшова на площі 4800 кв. м були проведені збори підйомного матеріалу [Кудряшов, 1996, с.43-47]. Стоянка Мойсеєвичі розташована за 800 м на південний захід від однойменного села в заплаві правого берега Уборті на піщаному узвищенні площею 80 Ч 60 м. Крім кременів мезолітичної доби зібрано матеріали доби неоліту, бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Мезолітична колекція складається з 7005 кременів, у тому числі 750 виробів з ретушшю.

Нуклеуси призматичні одноплощинні однобічні мають переважно рівні, рідше фасетовані ударні площини (39 екз.). Поліедричні ядрища (54) вирізняються тим, що мають три і більше ударні площини та площини сколювання. Вони формуються внаслідок проби крем'яної сировини чи завершального безсистемного розщеплення жовна.

Сколи-заготовки представлені пластинами (410) та відщепами (327), а відходи – сколами попередньої підготовки нуклеусів (1194), первинними сколами, уламками та лусочками (4916).

Найчисленніша категорія знарядь – скребачки (168). Скребачки кінцеві прості (86) зроблені на пластинах (15) (рис. 105, 51) та відщепках (71). Скребачки кінцеві з ретушшю країв (12) виготовлені з пластин. Скребачки кінцеві подвійні (20) виготовлені на пластинах та відщепках. Серед них є мініатюрні форми. Показовою серією представлені круглі та підокруглі скребачки, у яких ретуш охоплює не менше двох третин периметру (рис. 105, 38-44). Скребачки неправильної форми або скробачі за термінологією польських колег, властиві яніславицькій культурі, представлені 107 виробами (рис. 105, 34-37, 42, 45).

Серед мікролітів найчисленніші трапеції, яких нараховується 93 (рис. 105, 26-30), з них високих 34, а середньовисоких та низьких 32, у тому числі асиметричні (рис. 105, 30). Вістер яніславицького типу з мікрорізцевим сколом 23, з них 7 зі зламанною основою (рис. 105, 1-3, 5, 6, 10, 11) і 16 з ретушованою (рис. 105, 4, 7-9). Знайдено шість трикутників (рис. 105, 17-22) і чотири мікрорізці (рис. 105, 14-16). Також представлені вістря зі скошеним кінцем без мікрорізцевого скола (рис. 105, 12, 13), три кудлаївські вістря (рис. 105, 23, 24), а також 21 мікропластинка з притупленням краєм (рис. 105, 25).

Серед восьми наконечників на досить грубих пластинах наявні черешкові форми з крутою ретушшю по периметру черешка (рис. 105, 47, 48), з напівкрутою протилежачою ретушшю черешка (рис. 105, 49), з пласкою підтескою (рис. 105, 50).

Виразною серією представлені різці (54), значна частина яких виготовлена на пластинах палеолітичного вигляду (рис. 105, 52). Найбільше бічних ретушних (27), менше масивних серединних (13), ще менше кутових на пластинах (9). Є п'ять різців комбінованих.

Знайдено 20 перфораторів з жалами оформленими крутою ретушшю на кінцях масивних сколів (рис. 105, 31-33). У серії з 20

рублячих знарядь на уламках кременю та масивних відщепів найбільш виразною є сокира з перехватом (рис. 105, 46). В колекції є 82 пластини та 128 відщепів з ретушшю, які не підлягають точній класифікації.

Автор дослідження пам'ятки В.Є.Кудряшов справедливо пов'язує комплекс Мойсеєвичів зі східним рудоострівським варіантом яніславицької культури [Кудряшов, 1996, с.44]. Разом з тим, у колекції наявна виразна фінальнопалеолітична домішка, представлена виробами на грубих пластинах палеолітичного вигляду: черешкові наконечники, кінцеві скребачки на пластинах, численні масивні різці (рис. 105, 47-52). Ці вироби вірогідно полишені носіями красносільських та свідерських традицій фінального палеоліту Полісся. Наявність кудлаїських вістер, досить численних уламків мікро пластинок з притупленим краєм, перфораторів, не виключено, пояснюється певною домішкою кудлаївських матеріалів. Різнокультурним домішкам у цілому яніславицькому комплексу не варто дивуватися. Адже кремені збиралися на площі близько половини гектару.

РУДИЙ ОСТРІВ.

Стоянку відкрито у 1974 р. за 1 км на північний схід від хутору Червоний Ріг Іванківського району на Київщині в урочищі Рудий Острів. Стоянка розташована на місі борової піщаної тераси, що піднімається на 3 м над торфовищем лівого берега р. Здвиж і утворює мисоподібний виступ при впадінні невеликого струмка в р.Здвиж. Руслом струмка прокладено іригаційну каналу, яка зрізала край мису, у верхніх горизонтах піщаних відкладів якого був помічений оброблений кремій [Залізник, 1975; 1977а, с. 30-32; 1978а; Zaliznyak, 1997, р. 42-44].

Піщаний мис, на якому розташована стоянка, з трьох боків оточений торфовищами й має висоту над поверхнею заплави 3 м. Шурфуванням виявлена приблизна площа пам'ятки – 100 Ч 30 м. Західна, дальня від заплави частина стоянки засаджена сосновим лісом. Розкоп був прирізаний до іригаційної каналу. На пам'ятці розкопано близько 700 кв. м площі (рис. 106).

Стратиграфія стоянки типова для мезолітичних пам'яток Полісся, розташованих в умовах піщаної борової тераси (рис. 107, 108). Під 20-сантиметровим шаром темно-сірого піску (гумусом) лежить 30 - 40 жовто-бурого підґрунтя. Нижче залягає білий пісок, що поступово переходить у шаруваті відкладення подошви тераси. Окремі оброблені кремені зустрічаються

починаючи з гумусу, але їхня найвища концентрація відзначена в підґрунті. Культурний шар стоянки відрізнявся порівняно невисокою насиченістю кременем. У середньому на 1 м кв. площі, доводилося 15-20 кременів. Яких-небудь концентрацій кременю або виробничих центрів на площі розкопки виділити не вдалося.

На території стоянки в білому піску досліджено 11 лінз вуглистої піску, інтерпретованого як рештки кострищ у заглиблених в землю житлах [Залізник, 1984, с. 44 – 50; 1991, с.116-123].

Лінза 1 у плані являла собою неправильно-овальну пляму сірого попелястого піску, орієнтовану довгою віссю по лінії Пн-3, площею 2,6 Ч 2 м (рис. 107). У розрізі виглядала як лінза сірого піску потужністю 0,5 - 0,6 м, опущена з рівня, що на 10 см нижче нижньої межі підґрунтя. Інтенсивність забарвлення лінзи неоднорідна, плямами. Контури потемніння не завжди чіткі.

Лінза 2 гарно збереглася, мала підокруглу в плані форму. Площа плями сірого від попелу піску 1,8 Ч 1,6 м (рис. 107). Лінза, впущена з кордону підґрунтя й білого піску, у плані простежувалася не дуже чітко. Значно краще вона виглядала в розрізах і мала потужність 0,5 м. Оброблений кремій залягав по всій товщі заповнення, а також над ним не утворюючи помітної концентрації, пов'язаної з об'єктом.

Лінза 3 розташована в західній частині розкопу (рис. 107), простежувалася нечітко. Пляма заповнення неправильно овальної форми площею приблизно 3 Ч 2 м. Заповнення являло собою лінзу сірого попелястого піску потужністю 0,6 м, впущену з межі підґрунтя та підстиляючого білого піску.

Схожі за характером заповнення, але дещо більші за розмірами лінзи 4, 5, 7. Усі вони також є чашоподібними структурами з вуглистої (попелястої) піску, заповнені згори жовтуватим рихлим піском, що не містив знахідок. Але один край цих лінз, як правило, не простежувався, вірогідно фіксуючи місце входу у житло.

Лінза 4 – підковоподібної форми, розмірами 2,8 Ч 2,4 м, впущена з нижньої частини підґрунтя на глибину 80 см. Інтенсивні вугільні плями у центральній частині та на її північно-східному краї фіксували стародавні кострища. Вуглисте заповнення лінзи на різних ділянках містило різну кількість вуглин та окремі кремені. Внутрішня частина підкови була заповнена рихлим стерильним піском (рис. 108).

Лінза 5 являла собою сегмент чаші, розмірами 2,4 Ч 1,0 м, відкритий на південний схід. У плані вона мала серпоподібну форму, а в профіль

чашоподібну структуру, що була наповнена рихлим жовтуватим піском, який не містив знахідок. Лінза впущена з нижньої межі підґрунтя на 65 см у білий стерильний пісок. Центральний горизонт лінзи являв собою сірий від вуглин шар. Нижні 10 см заповнення – світло сірий пісок із невеликою кількістю вуглин. У верхній частині заповнення виявлені чорні плями вуглистого піску – кострища. У заповненні зафіксовано обпалені кремені, трапеція (рис. 108).

Лінза 6 являла собою скупчення майже чорного від вуглин піску, чашоподібної форми. У плані – сегментоподібна розміром 2,8 Ч 1,4 м. Лінза впущена з нижньої межі підґрунтя на 110 см нижче в стерильний білий пісок. Рівень з якого вона впущена містив домішку попелу. У її заповненні крім великої кількості дрібних вуглин зустрічалися одиничні обпалені кремені, у тому числі й трапеція. Вірогідно лінза 6 була заглибленим відкритим вогнищем, але не виключено, що вона являє собою рештки вогнища заглибленого житла, яке не збереглося.

Лінза 7 – округла чаша вуглистого піску діаметром близько 3 м, впущена з нижньої межі підґрунтя на 60 см у білий стерильний пісок. У вуглистому піску зафіксовано окремі кремені. Верхня частина заповнення являє собою рихлий світло-жовтий пісок без знахідок. Під ним, у центральній частині об'єкту вуглистий прошарок був відсутній (рис. 108).

Лінза 8 діаметром 1,7 м, у плані мала підокруглу форму. Центральна частина плями виглядала майже чорною через концентрацію деревного вугілля. Лінза, потужністю близько 70 см була впущена з рівня, що лежав на 10 см нижче підґрунтя. Чашоподібна у профілі, вона була насичена світло-жовтим, рихлим піском, що не містив знахідок. Нижня частина заповнення являла собою попелястий пісок, що був нерівномірно насичений вуглинами та містив у собі поодинокі кремені.

Лінза 10 являла собою неправильно-округлу у плані, чашоподібну структуру діаметром близько 1,6 м. Заповнення являло собою бурий пісок з поодинокими вуглинами й окремими кременями. Лінза впускна, з нижньої межі підґрунтя у білий стерильний пісок на 70 см. У профілі вона чашоподібна, з світлим, рихлим піском у верхній частині заповнення.

Досліджені плями сірого, попелястого піску, імовірно, є залишками центральної частини поглиблених жител. Вони являли собою лінзи сірого від попелу піску потужністю 0,5 - 0,6 м, впущені з нижньої межі підґрунтя в білий пісок. У плані вони мають неправильно-округлу або

овальну форму. Діаметр плям близько 2 м. У межах лінзи кремій опускався до її дна, тобто нижче жовто-бурого підґрунтя, в якому артефакти залягали на площі стоянки між об'єктами. Якщо біля лінзи 1 в її заповненні спостерігалася певна концентрація кременю, то навкруги лінзи 2, навпаки, кременю було менше, ніж в інших частинах стоянки. Значна концентрація кременю спостерігалася східніше лінзи 3. Кострища або вогнища на площі жител зафіксувати не вдалося.

Колекція крем'яних виробів стоянки Рудий Острів за всі роки розкопок нараховує 8527 виробів, у тому числі 698 із ретушуванням, що являє близько 8 % усього комплексу. На стоянці оброблявся головним чином місцевий зернистий кремій світло-жовтих та сірих відтінків зі вторинних родовищ долини річки. У невеликій кількості присутній темно-сірий імпортований кремій з родовищ Західної Волині.

Переважає більшість нуклеусів – багатоплощинні та нуклевидні уламки. Виразною серією репрезентовані лише одноплощинні однібічні (рис. 109, 24-26, 28-30), до яких належать і торцеві ядрища (рис. 109, 28, 25).

Пластини, їх уламки та знаряддя на пластинах складають близько 18 % усієї колекції. Переважають порівняно невеликі пластини з неправильним ограненням спинки.

У колекції порівняно мало мікролітів – 71 екземпляр. Третина з них – трапеції, серед яких переважають високі (рис. 110, 40-54). У три рази менше середньовисоких (рис. 110, 55-64). Частина трапецій мають ретуш по верхній основі (рис. 110, 40-42, 48, 50).

Яніславицьких вістер – 10 екземплярів. Усі вони мають зламну або природну основу (рис. 110, 1-10). Яніславицьких трикутників 2 (рис. 110, 26, 27). Найвні мікрівістря та мікропластини з притупленим краєм (рис. 110, 14, 15, 28-85), частина з яких, вірогідно, являють собою уламки трикутників. Мікрорізців 15 штук (рис. 110, 16-25). У колекції 2 цілих та один уламок великих сегментів (рис. 110, 37- 39), атиповий кукрекський вкладень (рис. 110, 65), 2 наконечники стріл на пластинах свідерського типу з плоскою підтескою черешка (рис. 110, 70, 71) і один аренсбургського (рис. 110, 68).

Майже половину усіх ретушованих виробів складають скребачки, 50% яких – вироби неправильної форми на відщепках (рис. 111, 47-56). Третина скребачок – кінцеві на відщепках (рис. 111, 15-81) і пластинах (рис. 111, 1-14). Серед них 8 подвійних (рис. 111, 33, 34), 10 ретушованих на краї заготовки (рис. 111, 31), 5 комбінованих з різцями (рис. 111, 32). 20 % усіх

скребачок – округлі та підокруглі (рис. 111, 35-46) у тому числі високої форми (рис. 111, 35, 37).

Різців у 5 разів менше ніж скребачок. Переважають кутові на відщеплах (рис. 110, 73-74, 77, 78). Виразною серією представлені кукрекські різці на відщеплах з плоским різцевим сколом (рис. 110, 80-89). У невеликій кількості присутні бічні (рис. 110, 76, 77) та серединні різці на відщеплах.

Великою серією з 120 екземплярів представлені різноманітні ретушовані пластини (рис. 109, 1-21). Серед них переважають вироби з несистематичним ретушуванням краю. Однак, зустрічаються пластини із повністю ретушованим краєм (рис. 109, 2, 7), пластини з пильчастим краєм (рис. 109, 3, 21).

У колекції наявні дві сокири трапецієподібної форми на відщеплах (рис. 109, 22), 2 свердла (рис. 110, 66, 67), 102 ретушованих відщепи, у тому числі й невизначені уламки знарядь.

Крем'яний комплекс стоянки Рудий Острів в цілому яніславицький з певними кукрекськими впливами. Однак у ньому фіксується незначна свідерська домішка: наконечники на пластинах (рис. 110, 69, 70, 72), деякі кінцеві скребачки та різці на пластинах з імпортного волинського кременю (рис. 111, 2-4, 110, 76). Чужерідними для яніславицького комплексу виглядають 3 сегменти (рис. 110, 37-39), можливо деякі вістря та пластинки з притупленим краєм (рис. 110, 28-35), що нагадують мікроліти кудлаївської культури.

ОБОЛОНЬ.

Стоянка виявлена 1978 р. на піщаному підвищенні у заплаві лівого берега р. Уж проти західної околиці с. Діброва Поліського району Київської області [Залізняк, Балакін, 1985, с.43-46]. За 800 м на південний-схід від ферми на західній окраїні села розташована піщана дюна висотою до 2 м над заплавою. Від річки до села через дюну проходить ґрунтова дорога. На дюні утворився піщана видма площею 80Ч20 м. Колекція, зібрана на видмі, нараховує 2025 кременів і 50 фрагментів неолітичної кераміки з домішкою трави в глині.

Серед кременів є 57 із вторинною обробкою, що становить близько 3 % колекції. Мешканці стоянки використовували для виготовлення знарядь праці місцевий валунний кремій сірих та жовтих відтінків, який у Київському Поліссі повсюдно використовувався в мезоліті й неоліті.

Пластини, їхні уламки, знаряддя на пластинах становлять близько 13 % кременів. Такий невисокий індекс пластинчастості, можливо, пояснюється великою роллю первинної обробки кременю на стоянці. Половина всіх знарядь виготовлену на пластинах. Серед нуклеусів слід зазначити знахідку одноплосинного однобічного (рис. 112, 36) й двох двоплосинних.

Тритину знарядь комплексу становлять мікроліти. Серед них є вісім яніславицьких вістер (рис. 112, 1 - 8). Усі крім одного (рис. 112, 5) з неретушованою основою. Знайдено дев'ять високих (рис. 112, 18 - 20, 22-25, 31-33) і три середньовисокі трапеції (рис. 112, 21, 27), а також уламки трапецій. У колекції є п'ять мікрорізців (рис. 112, 14-17), два яніславицькі трикутники (рис. 112, 9, 10), два кудлаївські вістря, пластинки із притупленим краєм (рис. 112, 6), частина яких можливо є уламками трикутників, чотири уламки свідероїдних наконечників стріл з підтескою черешкової частини з черевця.

Серед скребачок переважають кінцеві на відщеплах та пластинах, п'ять із них мають ретуш, що заходить на довгі краї, а три – пологі, ріжучі робочі краї. Другі за чисельністю – скребачки неправильної форми на відщеплах. Знайдено два підокруглі скребки на відщеплах.

Різці на стоянці Оболонь повністю відсутні. Знайдено десять пластинок з несистематичною ретушшю, три відщепи з ретушшю, десять уламків знарядь.

У в цілому яніславицькому крем'яному комплексі стоянки Оболонь, схоже, присутня невелика домішка виробів свідерської та кудлаївської культур.

На стоянці зібрані фрагменти ліпної, товстостінної кераміки, з рясною домішкою довгих рослинних волокон у тісті, орнаментованої горизонтальними рядами наколів размочаленою паличкою й глибокими конічними наколами, нанесеними із зовнішньої сторони посудини (рис. 112, 37-43). Вінчики кераміки такого типу – прямі, з конічними наколами. Виявлені також фрагменти тонкостінної кераміки з невеликою рослинною домішкою в глині, орнаментовані горизонтальними рядами косо поставленої гребінки.

Перша група кераміки має певну подібність із керамікою струмельської групи неолітичних пам'ятників Полісся, а друга – з керамікою ранніх дніпро-донецьких пам'яток, за Д.Я. Телегіним.

Таблиця VI. Крем'яний інвентар стоянок з кукрекськими вкладнями
Лазарівка /1/, Прибір 7А /2/.

Назва виробів	Пам'ятки	1	2
Нуклеуси одноплощинні однобічні		9	6
двоплощинні		4	2
нуклеоподібні уламки		12	7
Пластини та їхні уламки		355	243
Відщепи, уламки кременю		1410	1075
Невизначені уламки знарядь		27	9
Вироби з ретушшю			
Кукрекські вкладні		30	5
Трапедії		2	2
Пластинки з притуп. краєм		8	4
Мікрорізіці		4	3
Скребачки кінцеві на пластинах		4	1
відщепях		20	2
подвійні		1	1
підокруглі		10	10
неправильної форми на відщеп.		18	6
Різіці кутові		8	
бічні ретушні		3	
кукрекські з плоским сколом			10
Свердла-проколки		4	
Сокири		2	
Пластини з ретушшю		23	8
Відщепи з ретушшю		20	10
Усього кременів,		1959	1331
у тому числі з ретушшю		142	70

СТОЯНКИ З КУКРЕКСЬКИМИ ВКЛАДНЯМИ

ДОБРЯНКА 3, розкоп 3

Група ранньонеолітичних стоянок біля с. Добрянки Тальнівського району на Черкащині була зафіксована у 1994 р. В.М.Степанчуком [2000] на трьох сусідніх мисах правого берега р. Чорний Тікич. Пам'ятки розкопувалися експедицією Києво-Могилянської академії протягом 5 років (2001, 2003-2006) [Залізняк 2001, 2005а, с.128-146; Залізняк, Манько, 2004; Залізняк, Товкайло, Журавльов, 2006, Залізняк, Панченко, 2007; Залізняк, Товкайло, 2007]. Добрянку 3 займає край досить високого (16.85 м над водою) узвищення, яке має гранітну основу, перекриту піщанистими лесоподібними суглинками. Уздовж краю цього не зайнятого лісом узвищення знаходяться 3 розкопи поселення Добрянку 3 (рис. 116).

Розкоп 3 стоянки Добрянку 3, відомої за розкопками попередніх сезонів 2003-2005 років [Залізняк, Товкайло, Журавльов, 2005; Залізняк, Товкайло, Кухарчук, 2005, с.6-17], був закладений в останній 2006 р. робіт на пам'ятці. Він має розміри 5 Ч 5 м і розташований між розкопами 1 та 2, ближче до берегового краю тераси (рис. 116).

Методика розкопок. Як і у попередні роки дослідження пам'ятки, всю площу розкопу розбито на квадрати з розміром сторін 1Ч1 м. Лінію квадратів у напрямку з півночі на південь позначено арабськими цифрами від 1 до 5; перпендикулярну їй лінію квадратів із заходу на схід позначено великими літерами української абетки від А до Д. Культурні нашарування розбиралися методом вертикальної зачистки по шарах товщиною 0,1 м з подальшою фіксацією знахідок умовними позначками на планах масштабу 1:20. Заміри глибин проводилися від сучасного рівня поверхні.

У розкопі 3 було застосовано метод пересіювання та перемивання ґрунту, починаючи з глибини 0,2 м. Для цього після розбирання культурного шару на певній глибині (горизонті), весь ґрунт із нього спочатку пересіювали через решето з розміром вічок 3 ЧЗ мм, а грудки землі, що залишалися після пересіювання, переносили на берег річки, де перемивали через таке ж решето.

Стратиграфія культурні нашарування

Попри значну домішку піску, відклади Добрянки 3, за структурою наближаються до суглинків. Адже на відміну від піщанистих напластувань розташованих на мисах піщаної борової тераси Добрянки 1 та 2, стоянка Добрянки 3 розміщена на вкритій лесоподібним суглинком високій терасі Тікича. Суглинки сприяли кращій збереженості кераміки, а особливо кісток тварин на Добрянці 3, порівняно з Добрянкою 1 та 2.

У розкопі 3 виявили схожу до розкопів 1 та 2 стратиграфію:

Знахідки доби раннього неоліту (крем'яні уламки кераміки, кісток тварин, граніту, шматочки вохри тощо) були нерівномірно розсіяні в товщі гумусного шару потужністю близько 0,8 м. Він являв собою темно-сірий гумусований суглинок, товщина якого ближче до краю тераси внаслідок поверхневого змиву зменшувалася до 0,7 і навіть 0,6 м. З глибини 0,7-0,8 м гумус поступово переходив у стерильний лесоподібний супісок світло-жовтого кольору.

Як і в інших розкопах, культурні рештки (а це крем'яні вироби та вироби з інших порід каменю, фрагменти кераміки та кісток тварин) виявлені в усій товщі гумусованого піщанистого суглинку. Окремі кремені проникали кротовинами у верхню частину підстилаючого гумус лесоподібного супіску. Переміщення археологічного матеріалу у верхні шари гумусу та в підстилаючий суглинок відбувалося завдяки діяльності підземних мешканців – гризунів, великих комах. Однак, найбільша концентрація археологічних матеріалів, за даними розчистки культурного шару та його промивки через сито, припадала на середню та нижню частину темно-сірого гумусованого суглинку. Саме на цьому рівні, що має глибину 0,4-0,7 м від поверхні, очевидно, знаходиться первісний рівень залягання ранньонеолітичного культурного шару.

Поховання людини виявлено у північній частині розкопу 3 на глибині 0,85 м від поверхні, у нижній частині культурного шару, на рівні переходу від гумусованого до лесоподібного супіску. Могильна яма не простежувалася ні в плані, ні в профілях нашарувань. Кістяк

дорослого лежав випростано на спині, головою на південь-південний схід. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва – трохи зігнута в лікті. За відсутності супровідного інвентарю, час і культурну приналежність поховання не встановлено. Питання зв'язку поховання з неолітичним поселенням лишається відкритим, але така можливість дуже вірогідна. Кістка з поховання продатована за С-14 в межах 6230-6070 (OxA-2222-33) BC (cal).

Вироби з кременю – виготовлені з галькового, різноколірного кременю низької якості. На думку В.Ф.Петруня, крем'яна сировина стоянки походить з моренних відкладів Риського зледеніння, відслонення яких відомі за 40 км на північ від пам'ятки в басейні Гнилого Тікичу. Траплялися вироби з кварциту та знахідки інтенсивно патинованих платівчастих сколів пізньопалеолітичного типу, очевидно, занесених в якості сировини чи заготовок знярядь з розташованого десь поблизу пізньопалеолітичного поселення. Усього в розкопі 3 виявлено 26232 крем'яних виробів, у тому числі 322 зняряддя з ретушшо та 14690 дрібних лусочок розміром до 0,9 мм.

Ця категорія виробів отримана головним чином у процесі пересіювання та перемивання культурного шару у розкопі 3 через решето. У підсумку маємо дещо інші, аніж до того, співвідношення між деякими категоріями крем'яного інвентарю. Наприклад, якщо у попередні роки співвідношення між платівками та мікроплатівками було приблизно як 2 : 1, то в розкопі 3 воно було зворотнім 1 : 2. Те ж саме стосується й відщепів та лусок кременю. Дещо змінилися співвідношення і серед виробів з ретушшо, зокрема зріс відсоток мікролітів, особливо мікроплатівок з притупленим краєм та дрібних трапецій. Через величезну кількість дрібних сколів при статистичних порівняннях категорій виробів лусочки не враховувалися.

Нуклеуси у більшості мають невеликі (2-5 см) розміри. Серед них стали категорію становлять олівцеподібні (рис. 117, 1-5). Менш стійкі серії утворюють конічні атипові (рис. 117, 9-13), підпризматичні одно- та двоплощинні з ограненням по всьому периметру бічної поверхні (рис. 117, 15, 16) та однобічні (рис. 117, 14), аморфні з двома чи трьома суміжними площинами та дископодібні для отримання масивних відщепів, що використовувалися для виготовлення скребачок та різців. Частину нуклеусів знайдено у уламках (рис. 117, 6, 8).

Серед сколів у колекції розкопу 3 переважають відщепи та випадкові лусочки кременю, які

становлять 93 % від загальної кількості виробів. Платівки переважно правильно огранені, з паралельними краями, трапецієподібні та трикутні в перетині. Більшість із них знайдено в уламках. Виділено платівки середніх розмірів, шириною 0,9–1,8 см та мікроплатівки, шириною < 0,9 см. Рівень платівчастості колекції (включно зі знаряддями на платівках) становить близько 18 %, без врахування лусочок. Більшість виробів з ретушшю (54,5 %) виготовлено на платівках.

Мікроліти представлені трапеціями (рис. 118, 92-112), в тому числі асиметричними (рис. 118, 97, 102), вістрями (рис. 118, 9-13; 6, 14) та платівками з притупленим краєм (рис. 118, 18-54; 6, 7-20), абузівськими (рис. 118, 1-8) та фатьмакобинськими (рис. 118, 16, 17) вістрями, поодинокими сегментами (рис. 118, 55, 56; 119, 21).

Трапеції (рис. 118, 92-112; 119, 2-4) виготовлені переважно на перетинах платівок середньої ширини. Більшість трапецій симетричні, оформлені крутою ретушшю. Є нечисленні асиметричні форми (рис. 118, 107).

Негеометричні мікроліти представлені великою серією кукрекських вкладнів (рис. 118, 57-92; 119, 22-28) та чотирма мікрорізцями (рис. 118, 14, 15; 119, 5, 6). Виявлено велику колекцію уламків мікроплатівок та вістер з притупленим краєм (рис. 118, 18-54; 119, 7-20), серед яких зустрічаються вироби з масивною спинкою, притупленою стрімкою ретушшю (рис. 118, 18-23).

Підкреслимо, що мікронабору кукрекських комплексів стоянок біля с.Добрянки властиве стале сполучення виразних серій типових кукрекських вкладнів, численних мікроплатівок з притупленим краєм (в т.ч. абузівських вістер), трапецій гребениківського типу на перетинах правильних пластин, а також нечисленні фатьмакобинські вістря, дрібні сегменти, мікрорізці та поодинокі вістря яніславицького типу.

Скребачки – найчисельніша категорія знарядь зі вторинною обробкою, яка становить майже третину виробів з ретушшю. Абсолютну більшість із них виготовлено на відщеплах, у тому числі на грубих платівчастих відщеплах й оформлено характерною крутою скребковою ретушшю. Серед скребачок зустрічаються округлі високі (рис. 119, 47) та середньовисокі (рис. 119, 53), підокруглі (рис. 119, 51, 52, 54, 55), кінцеві (рис. 119, 60, 61), бічні (рис. 119, 56-58) та кінцево-бічні (рис. 119, 59, 62-64).

Досить виразну серію складають *ножесподібні платівки* з регулярною, а ще частіше

нерегулярною ретушшю, що наносилася як з боку спинки, так і з черевця (рис. 119, 29-43).

Різці нечисленні. Серед них різці кукрекського типу на відщеплах (рис. 119, 44, 48, 49), кутові на платівках (рис. 119, 39, 40) і відщеплах (рис. 119, 45, 46). Невеликі серії складають *відщепи з ретушшю*, *пластини з виямками (скобелі)* (рис. 119, 37, 41), *свердла*, *проколки* (рис. 119, 38) та *ретушери*. Останні виготовлені на масивних ребристих платівках. У культурному шарі виявлено 43 шматки *вохри* вишневого кольору.

Кераміка. В цілому культурний шар у розкопі 3, порівняно з сусіднім розкопом 1, характеризується незначною кількістю неолітичної кераміки. Виявлено всього 17 фрагментів кераміки буго-дністровської культури, виготовленої з глини з грубими домішками трави та піску з включенням зерен товченого кварцу. Зовнішня і внутрішня поверхні посуду заглажені, сіро-коричневого кольору. На поверхні – сліди від вигорілої волокнистої рослинної домішки. Товщина стінок – 0,5-1,0 см. Орнаментовано лише два уламки кераміки. Це проглажені лінії: вертикальні прямі чи заокруглені. Кераміка відноситься до раннього періоду буго-дністровської культури. Як і кераміка з інших розкопів Добрянки 3, за орнаментациєю вона має паралелі в керамічному комплексі пізньої фази культури Криш Молдови (Сакарівка I).

З шурфу 4 походить єдиний фрагмент характерної лінійно-стрічкової кераміки, а з розкопу – кілька неорнаментованих уламків пізньотрипільських горщиків. Ці матеріали є слідами відвідин стоянки людьми у пізніші часи.

Матеріали з розкопу 3 стоянки Добрянки 3 в цілому аналогічні знахідкам з сусідніх розкопів 1, 2 Добрянки 3 та з розкопів Добрянки 1, 2 (рис. 121, 122).

ЛАЗАРІВКА

Стоянка Лазарівка відкрита автором даної роботи у 1973 році на південно-західній околиці однойменного села Брусилівського району Житомирської області [Залізник, 1977а, с. 36-38; 1979а]. Розташована вона на піщаному місці першої надзаплавної тераси правого берега р. Здвиж у місці впадіння невеликого струмка. Висота тераси над заплавою 4–5 м.

Площа стоянки частково зруйнована природною ерозією і окопами часів Другої світової війни. У післявоєнні часи тут був колгоспний сад і територія розорювалася. Нині ділянку площі стоянки, розташовану в глибині тераси, засаджено сосняком. Починаючи від краю

тераси, вглиб мису було закладено розкоп площею 57 кв.м і поставлено кілька шурфів. Під 10-сантиметровим слабкогумусованим дерном лежав шар жовто-бурого піщаного підґрунтя. На глибині 0,7 м останнє підстиалося білим стерильним піском із прошарками ортштейнів. Нижня частина підґрунтя мала темніше забарвлення. Матеріали кам'яної доби, як і фрагменти кераміки доби бронзи і раннього залізного віку, залягали в шарах дерну і підґрунтя до глибини 0,7 м. Переважна більшість знахідок (кременів та фрагментів кераміки) походить з верхньої і середньої частин підґрунтя.

Концентрація обробленого кременю в культурному шарі стоянки Лазарівка була досить високою порівняно з іншими мезо-неолітичними пам'ятками долини р. Здвиж. У середньому на 1 кв.м площі стоянки знайдено 40 кременів, а в деяких квадратах – понад 70. Загалом на стоянці виявлено близько 2000 оброблених кременів і 30 фрагментів неолітичної кераміки (табл. VI).

Для виготовлення знарядь праці на стоянці використовувався сірий зі світлими плямами, рідше жовтий місцевий кремень.

Нуклеуси – 25 екземплярів. Найвиразнішу серію дають одноплощинні зі скошеною або прямою ударною площиною – 6 екз. (рис. 125, 36–37). Чотири нуклеуси – двоплощинні підпризматичні. Одноплощинних однібічних на вузькому торці гальки – 3. Нуклеусів аморфних і нуклеоподібних уламків – 12. Пластин та їх уламків – 347. Гранування спинок пластин неправильне.

Виробів із вторинною обробкою у колекції налічується 157, що становить 7,5% загальної кількості обробленого кременю.

Скребачки – 53 екз. (30% виробів з ретушшю). Кінцевих – трохи менше половини усіх скребачок. Із них 3 – кінцеві на пластинах (рис. 125, 21, 27), 17 – кінцеві на відщепках (рис. 125, 22–24), 4 – кінцеві на відщепках із ретушшю, що заходить за край (рис. 125, 35), 11 – підокруглі (рис. 125, 2, 25, 26), один подвійний (рис. 125, 18 – неправильної форми на відщепках (рис. 125, 32, 33). Різці – 11 екз., 6% комплексу. 7 – кутові на відщепках (рис. 125, 32, 33), 3 – серединні, один подвійний бічний виїмчаторетушний на відщепі (рис. 125, 31).

Мікроліти стоянки представлені вкладнями кукрекського типу, пластинками з притупленим краєм, мікрорізцями, трапеціями, мікропластинками, обробленими по двох краях притуплюючою ретушшю. Вкладні кукрекського типу – 15 екз. (рис. 125, 9–17). Виготовлені з перетинів відносно масивних пластин середньої

величини. Кути цих виробів у більшості випадків заокруглені напівкрутою ретушшю, тож у двох випадках кінець знаряддя нагадує дзьобоподібну скребачку. На куту одного з вкладнів є різцевий скол (рис. 125, 15). В одному випадку пласкою кукрекською ретушшю оброблено черевце відщепу (рис. 125, 16). Із загальної кількості вкладнів три мають обробку лише з черевця (рис. 125, 11–12), решта – і з черевця, і зі спинки.

Мікропластинки з притупленим краєм – 6 екз. (рис. 125, 1–4), з них 3 екз. зламані і лише один цілий має притуплювальну ретуш по одному довгому краю і по торцю, що наближає його до вістер типу Абузова Балка (рис. 125, 4). Ще одна мікроплатівка має на одному кінці зі спинки кілька фасеток сплющуючої ретуші. Притуплюючу ретуш в усіх чотирьох випадках нанесено з черевця. Знайдено два уламки досить великих пластин зі слідами притуплюючої ретуші по одному довгому краю (рис. 125, 18).

Мікрорізців знайдено 4 екз. (рис. 125, 6–8). Трапецій – лише 2. Високу виготовлено на відщепі. Ретуш по боках несистематична. Трапецію середньої висоти виготовлено з перетину пластини (рис. 125, 5). Крім того, в колекції є два уламки, можливо, трапецій.

Мікропластинки з притуплюючою ретушшю по двох довгих краях – 2 екз. (рис. 125, 19). Ретуш така сама, як і на мікропластинках із притупленим краєм, тільки іноді менш крута. Одна мікропластинка має притуплюючу ретуш лише з одного кінця, на іншому кінці такою ретушшю зрізано кути виробу, як на вкладнях кукрекського типу (рис. 125, 19); друга мікропластинка має тонкий зламаний кінець, що нагадує свердло (рис. 125, 20). Перетинів пластин із напівкрутою ретушшю – 2 екз. (рис. 125, 18). Ретуш нагадує обробку країв попереднього типу виробу, але є менш крутою. На одному перетині помітна деяка залощеність робочого краю.

Макролітів знайдено два: двобічно оброблений, дископодібний клин із обушком і груба трапецієподібна сокирка (рис. 125, 38). В обох випадках обробка є досить грубою і не покриває всієї поверхні виробу, а робочі краї зигзагоподібні. На стоянці знайдено 23 пластинки і 20 відщепів із несистематичною ретушшю, а також піщаникові точильця з жолобками для пригострення стрижнів з кістки чи дерева.

Крем'яний комплекс стоянки Лазарівка на Київщині має виразний кукрекський характер і найближчі аналогії серед ранньонеолітичних пам'яток басейну Південного Бугу, зокрема у крем'яному інвентарі стоянок Добрянки 1, 2, 3.

Неолітична кераміка стоянки Лазарівка має домішку піску і нерозмочалених рослинних волокон у глині (рис. 126, 12-17). Поверхню деяких посудин було підлощено. 7 фрагментів орнаментовані прокресленими подвійними лініями, що перетинаються (рис. 126, 16-17), а один – протягнутими відбитками тризубого гребінця (рис. 126, 14). Вінця прямі з насічкою по краю. Орнаментация, підлощена поверхня черепків має прямі паралелі в у посуді бугодністровської культури, зокрема в кераміці самчинського типу.

КРУШНИКИ

Неолітичне поселення Крушники розташоване на правому березі р. Уж в урочищі Прибір Христинівський проти с. Христинівка Народницького р-ну Житомирської області [Залізник, Балакін, Охріменко, 1987; Залізник, 2005, с. 148-150]. Плато правого берега річки врізається мисом довжиною 300 м в заплаву р. Уж. На західному краю мису висотою 20 м над заплавою розташована стоянка. На крутому краю плато, що обривається до річки, у 1983 р. спочатку поставили зачистку, а потім прирізали розкоп площею 36 кв.м. Під 20 см сірого від гумусу переораного піску лежав 25-сантиметровий шар білого-жовтого підґрунтя, в якому і залягала основна маса мікролітичного кременю та уламків неолітичної кераміки (рис. 126, 127). Частина виробів походить з орного шару. Знахідки утворювали скупчення, в яких кремій і кераміка лежали в аналогічних стратиграфічних умовах і становили єдиний комплекс.

На стоянці Крушники трапилося 2334 кременів, 66 з яких мали вторинну обробку, що становить 2,6 % усіх кременів. Пам'ятка являла собою стоянку-майстерню. Оброблявся місцевий житомирський зернистий кремій світлих жовтих та сірих відтінків. Пластини та знаряддя на пластинах становлять 15 % колекції. Серед нуклеусів найбільше однібочних, трапляються торцеві для правильних мікропластин (рис. 127, 36, 38-40, 44).

Серед мікролітів привертають увагу кукрекські вкладні (рис. 127, 1-5), мікропластинки з притупленим краєм (рис. 127, 6, 7), трапеції (рис. 127, 8-12), нечисленні яніславицькі вістря (рис. 127, 13, 14), мікрорізці (рис. 127, 15, 16).

Більшість скребачок та різців виконані на грубих відщепках неправильної форми. Скребачок у 2,5 рази більше ніж різців. Найчисленніші скребачки неправильної форми на відщепках та кінцеві на пластинчастих відщепках (рис. 127, 20-

28). Невеликою серією представлені підокруглі (рис. 127, 17-19). Серед різців наявні грубі бічні ретушні (рис. 127, 30-34, 42) та кутові (рис. 127, 29, 35, 37) на відщепках. Деякі з них дещо нагадують різці кукрекського типу (рис. 127, 30-32). В колекції є трапецієподібна сокира на відщепі (рис. 127, 41), відщепи та пластини з ретушню.

Крем'яний комплекс містить досить виразні кукрекські риси: характерні вкладені, мікропластинки з притупленим краєм, нуклеуси для відтискних мікропластинок, деякі типи різців на відщепках (рис. 127, 30-32). Ці матеріали мають певні паралелі в кукрекських комплексах Побужжя, зокрема у виробках зі стоянок Добрянки 1, 2, 3 [Залізник, 2005, с. 128-141].

На стоянці зібрана досить виразна колекція неолітичної кераміки. На дві третини вона складається з дрібних уламків, що легко ламаються. Великих фрагментів мало. Більшість фрагментів (64) орнаментовані. За складом глини, якістю випалення, орнаментациєю кераміку можна поділити на дві групи.

Для виготовлення кераміки першої групи використовувалася глина з домішками нерозмочалених рослинних волокон та шамоту (113 фрагментів). Поверхня черепків заглажена нерівно, колір коричневий, товщина значна – 0,6 – 0,8 см. Серед елементів орнаменту переважають наколи розмочаленою паличкою (35) та відступаючою гребінкою (27). Частіше ці елементи поєднані в одній композиції (26). Два фрагменти прикрашені глибокими наколами, насічками (3) та прогладженими лініями. Домінуючий мотив – горизонтальні лінії.

Чимало уламків даної кераміки належать одному горщику. Перш за все це стосується фрагментів з відступаючими відбитками дрібного, навкіс поставленого гребінчастого штампку та неглибокими овальними ямками (рис. 126, 9-11). Горщик мав складну орнаментацию, що включала горизонтальні ряди ямок та відступаючої гребінки, що змінюють один одного (рис. 126, 9), а також поля ямкових вдавлень. Останні мабуть були розміщені в середній частині посудини і підкреслювалися вертикальними рядами гребінцевих наколів (рис. 126, 10, 11). Ця орнаментальна схема досить типова для неоліту дніпро-донецької культурної традиції Київського Полісся.

Інші черепки даної групи також досить характерні для дніпро-донецьких пам'яток Київщини. Мається на увазі фрагмент вінця з косими насічками по зрізу та рядом глибоких майже наскрізних наколів під вінцем (рис. 126,

1), а також черепок з паралельними рядами відступаючих наколів дрібнозубої гребінки (рис. 126, 8).

Друга група кераміки демонструє певні паралелі в кераміці буго-дністровської культури, а через неї і в орнаментативній культурі Криш території Молдови. Маються на увазі лінійні, кососітчасті композиції, прокреслені двозубим штампом (рис. 126, 4, 5), композиції з рядів протягнутих наколів гребінки під вінчиками посудин (рис. 126, 2, 3, 7), а також імітація за допомогою наколів зернівки колоска (рис. 126, 6).

Найближчі аналогії кераміці Крушників можна знайти в ранніх дніпро-донецьких пам'ятках Київщини V тис. до н.е., кераміка яких має виразні буго-дністровські паралелі, а кремій демонструє елементи кукрекської культури Побужжя (Лазарівка, Прибір 7а, Бородянка Зв). Все це свідчить про участь буго-дністровських переселенців з Південного Бугу в неолітизації Київського Полісся та формуванні дніпро-донецької культури Середнього Подніпров'я.

ПРИБІР 7а

Пам'ятка розташована за 2 км на захід від с. Тараси Поліського району Київської області в уроч. Прибір [Залізник, 1991, с.43]. Кремій був зібраний у 1983 р. у видмі на піщаному плато правого берега р. Уж на площі 20x50 м. Усього тут знайдено 1331 виробів (табл. VI). Крем'яна сировина жовтого й сірого відтінків з місцевих родовищ Житомирщини. Виробів з ретушшою 60, що становить близько 4 % усього комплексу. Пластинки, їхні уламки, знаряддя на пластинах становлять близько 20% усіх знахідок. Третина знарядь виготовлена на пластинах, інші – на відщепках.

На стоянці знайдено шість дрібних конічних одноплощинних нуклеусів (рис. 128, 45 - 49), один із яких має правильні обриси (рис. 128, 44) і як формою, так і поперечною підтескою зворотного боку нагадує кукрекські олівцеподібні ядрища. У колекції є сім нуклевидних уламків.

На стоянці Прибір 7а виявлені п'ять невеликих кукрекських вкладнів із пласкою підтескою із черевця (рис. 128, 1-5), чотири уламки мікропластинок з притупленим краєм (рис. 128, 6 - 9), а також дві середньовисокі симетричні трапеції (рис. 128, 10, 11).

З 20 скребачок пам'ятки – десять підокруглі на відщепках і уламках кременю (рис. 128, 12 - 14), шість скребачок неправильної форми на відщепках (рис. 128, 24 - 29), три скребачки кінцеві на

пластинах і відщепках (рис. 128, 17, 19, 23) і одна подвійна (рис. 128, 18).

На пам'ятці знайдено десять типових кукрекських різців на масивних відщепках із плоскими різцевими сколами (рис. 128, 34 – 38, 440 - 50). Більшість із них несе по три різцеві сколи, найчастіше нанесені зі спеціально підготовленої ретушшою виїмки. Також знайдено вісім пластин з несистематичною ретушшою (рис. 128, 30-33) і десять ретушованих відщепів. Зібрано кілька дрібних фрагментів неолітичної кераміки з рослинною домішкою в глині та орнаментативною з рядів наколів протягнутою гребінкою.

Стоянка постала внаслідок просування з Південного Бугу у Київське Полісся людної буго-дністровської культури, яка брала участь в процесі неолітизації Середнього Подніпров'я [Залізник, 1991, с. 42, 43, 150].

БОРОДЯНКА ЗВ.

Стоянка відкрита у 1974 р. за 500 м на південний захід від залізничного мосту, що біля пмт. Бородянка Київської області [Залізник, 1978, 1979б]. На вузькому піщаному мисі, що піднімається на 2 м над заплавою правого берега р. Здвиж, був закладений розкоп площею 150 кв. м. Кремій і неолітична кераміка залягали головним чином у верхній частині підґрунтя під шаром гумусованого піску, а також у гумусі. На площі розкопу розчищена лінза овальної форми сірого попелястого піску потужністю 0,3 м і довжиною 1,2 м по профілю. У її заповненні серед інших виробів знайдені яніславицьке вістря й пісковиковий абразив зі слідами вохри. Імовірно, лінза являє собою залишки поглибленого житла.

Колекція крем'яного інвентарю стоянки Бородянка Зв нараховує 2338 предметів, у тому числі 189 із вторинною обробкою, що становить близько 10 % кременів (рис. 129, 130).

В якості сировини для виготовлення знарядь праці на стоянці використовували характерний для пам'яток Київського Полісся жовтий і сірий місцевий валунний кремій. Для техніки розщеплення кременю характерна перевага одноплощинних пірамідальних нуклеусів (рис. 129, 49-52) і відносно високий індекс пластинчастості – 19,4 %. На уламках пластинок було виготовлено 55 % знарядь. Перетинів пластинок у шість разів менше, ніж пластинок і їхніх уламків.

Цікавий і численний набір мікролітів і відходів їхнього виробництва. Крім яніславицьких вістер зі зламанною основою (рис. 129, 2-6), тут знайдено яніславицьке вістря ромбічної форми, з основою,

ретушованою паралельно скосу вістря. Трапеції низькі й середньовисокі становлять 35 % набору мікролітів (рис. 129, 23-28), трапеції високі – 12 (рис. 129, 16-22). Частина трапецій асиметрична (рис. 129, 25-27). Виразною серією, що нараховує десять екземплярів, представлені мікрорізці (рис. 129, 9-15). Знайдені також три кукрекські вкладні (рис. 129, 7, 8), два яниславицькі трикутники (рис. 129, 5, 6), дві пластинки із притупленим краєм, одне кудлаївське вістря. Комплекс мікролітів становить 21 % колекції виробів із вторинною обробкою.

40 % знарядь – скребачки. Більше половини скребачок – вироби неправильної форми на відщепі (рис. 129, 43, 44). Приблизно однакова кількість скребачок кінцевих на пластинах (рис. 129, 34-36) і на відщепі (рис. 129, 37-40), підокруглих і округлих (рис. 129, 41, 42). Одним екземпляром представлений подвійна скребачка на пластині (рис. 129, 36). Третина кінцевих скребачок має ретуш, що заходить на край заготовки, половина округлих – скребачки високої форми (рис. 129, 41). Різці становлять близько 4 % знарядь і представлені трьома на куту зламані пластинки і одним бічним на відщепі (рис. 129,

45). Свердла представлені шістьма екземплярами (рис. 129, 29-31), грубі рубячі знаряддя – трьома.

Досить численний тип знарядь колекції кременю стоянки Бородянка Зв – пластини і їхні уламки з ретушшю (23 % виробів із вторинною обробкою) (рис. 129, 46-48). Також знайдені 13 відщепів з ретушшю й 14 невизначених уламків знарядь.

Кераміка стоянки Бородянка Зв (рис. 130) має рослинну домішку в глині, орнаментована горизонтальними рядами наколів косої відступаючої гребінки, размочаленої палички, підтрикутної у перетині паличкою [Залізник, 1979б, с. 57]. Ці риси властиві кераміці раннім дніпро-донецьким пам'яткам Київщини, за Д.Я.Телегіним. Також знайдені фрагменти посуду з горизонтальними рядами наколів трубчастою кісткою – так звані «копитця». Такий орнамент поширений на другому етапі розвитку німанської або волинської, за Г.В.Охріменком, культури Західного Полісся.